

ASSZÍROK ÉS GÖRÖGÖK

1. Kutatástörténet

Az ókori keleti államok és Anatólia, illetve az Égeikum vaskori kapcsolatairól, kulturális, kereskedelmi, politikai és katonai interakciójáról nagyszámú tanulmány és monográfia született az utóbbi évtizedekben. A kutatás egyik fontos (hadtörténeti) kezdőpontja Momigliano 1934-ben, az asszírok és görögök háborújáról, vagy inkább csatáiról írt tanulmánya volt.¹ Bevezetesként tekintünk át azokat a területeket, amelyek a kutatás fókuszába kerültek.

A keleti hatások a görög kultúra minden területén megfoghatók voltak. Vizsgálták az asszír expanzió hatását Levante politikai és gazdasági térképére,² az azt követő orientalizáció folyamatát általában³ és az orientalizációnak, a keleti kulturális kapcsolatoknak a görög kultúra egészére gyakorolt hatását.⁴ A politikai–katonai–kulturális interakció közel-keleti, azon belül asszír forrásainak feltérképezése külön kutatási téma lett.⁵

A kutatás fontos kérdése, hogy az orientalizáció (1) milyen földrajzi útvonalakon, (2) milyen közvetítő népeken, illetve (3) mely tárgytipusokon keresztül fejtette ki hatását.

(1) A földrajzi útvonalak között érvek hangzottak el Anatólia, mint szárazföldi híd,⁶ Ciprus,⁷ Kréta,⁸ a görög szigetvilág és Argos mellett.⁹

(2) A közvetítő népek között vizsgálták a phrygók és lydők,¹⁰ a föníciaiak,¹¹ az arámiak¹² vagy éppen a görögök¹³ közvetítő szerepét.

¹ Momigliano 1934: 412–416.

² Lanfranchi 2000: 7–34.

³ Az orientalizációról és a gyarmatosításról általában: Deger – Jalkotzky 1980; Burkert 1997; Dunbabin 1957; Boardman 2001: 33–42.; Giangulio 1996; Mayer 1996; Parpolo 2003: 99–111.; Sherrat 2011: 3–14.

⁴ Bengtson 1937: 148–155.; Brinkman 1989: 53–71.; Schmitt 1992: 21–35.; Matthäus 1993: 165–186.; Helck 1995; West 1995b: 33–42.; Patzek 1996a: 215–225.; Patzek 1996b: 1–32.; Rollinger 1996: 156–210.; Ulf 1996; Gitin 1997: 77–104.; Waldbaum 1997: 1–17.; Aro – Whiting 1998; Dalley 1998; Dalley – Reyes 1998: 85–106.; Bottéro 2000; Raaflaub 2000: 51–64.; Rollinger 2000: 65–84.; Rollinger 2001: 233–264.; Burkert 2003; Witte – Alkier 2003; Renger 2008: 1–32.; Rollinger 2011: 311–346.

⁵ Elayi – Cavigneaux 1979: 59–77.; Kuhrt 1982: 539–553.; Jasink 1989: 117–128.; Lipiński 1991: 58–64.; Rollinger 1997: 167–192.; Lanfranchi 2000: 7–34.; Parker 2000: 68–77.; Niemeier 2001: 11–32.; Rollinger 2001: 233–264.; Kuhrt 2002; Parpolo 2003: 99–111.; Na'aman 2005a: 118–128.; Na'aman 2005b: 129–134.; Radner 2010: 429–449.; Rollinger 2011a: 311–346.; Rollinger 2011b: 267–282.; Porter 2012: 669–676.

⁶ Röhlig 1992: 93–102.; Lanfranchi 2000: 18–20.; Blum 2002: 275–318.

⁷ Dezső 1998.

⁸ Boardman 1970: 14–25.; Rathje 1979: 145–183.; Shaw 1989: 165–183.

⁹ Dezső 1998.

¹⁰ Muscarella 1988: 177–192.; Muscarella 1989: 333–344.; Lanfranchi 1996: 898–111.; Muscarella 1998: 149–158.; Simpson 1998: 629–641.; Young 1981; Lipiński 1998: 159–166.; Lanfranchi 2000: 18–20.

¹¹ Frankenstein 1979: 263–294.; Coldstream 1982: 261–275.; Michaelidou – Nicolaou 1987: 331–338.; Kopcke 1992: 103–113.; Aubet 1993; Kestemont 1985: 135–153.; Aubet 1994; Sader 2011: 15–30.

¹² Greenfield 1998: 199–208.

¹³ Cook 1962; Riis 1982: 237–255.; Coldstream 1989: 90–95.; Perreault 1991: 393–406.; Wenning 1991: 207–219.; Perreault 1993: 59–83.; Popham 1994: 11–34.; Waldbaum 1994: 53–66.; Wilson 1997: 199–207.

(3) A kutatás komoly energiát fektetett azoknak a tárgytipusoknak a vizsgálatába, amelyek az orientalizáció hatásának hordozói lehettek. Így komoly tanulmányok születtek a görög szentélyekből, például a samosi Héraionból, vagy az olympiai Zeus szentélykörzetből előkerült keleti eredetű votív tárgyakról,¹⁴ a fémművességről, mint a keleti motívumok hordozóiról,¹⁵ ezen belül is olyan fegyverekről, mint a bronzpajzsok¹⁶ és sisakok,¹⁷ különböző jellegzetes keleti tárgytipusok, így például az elefántcsontfaragványok¹⁸ vagy a bronzüstök terjedéséről,¹⁹ a görög lelőhelyeken előkerült keleti tárgyak azonosításáról.²⁰

Ezenkívül a kutatás komoly energiát fordított azoknak a folyamatoknak a feltérképezésére, amelyek elősegítették a kulturális interakciót. Így vizsgálták a kézművesek vándorlásának hatását az orientalizáció folyamatára,²¹ valamint az ajándékcseré szerepét a kulturális interakcióban.²²

Hosszú idő óta a kutatás fókuszában állnak azok a levantei lelőhelyek, elsősorban a tengerparton lévő kikötők (*1. térkép*), amelyek komolyabb görög kerámialeletek bizonyítják a görög jelenlétet a Kr. e. 9. század végétől kezdve (lásd alább).

Sajnos olyan fontos témákat, mint például a görög ábécé keleti/föníciai eredete, a keleti matematikai és csillagászati ismeretek elterjedése a klasszikus világban, a keleti gyógyászat és főleg a káld jóslás hírének és gyakorlatának terjedése a Mediterráneumban előadásomban nem tudok érdemben tárgyalni. Számos olyan téma, mint például a keleti mitológia és az istenvilág hatása a görög mitológia és istenvilág (ki)alakulására,²³ általában a homéroszi görög világ és a Közel-Kelet kulturális kapcsolataira,²⁴ vagy éppen a kereskedelem néhány közgazdasági alapfogalmának ókori keleti eredete²⁵ szintén kimarad.

Előadásom témája szempontjából azonban kulcsfontosságú megvizsgálni az asszírok és görögök kapcsolatát,²⁶ a görög megtelepedés kérdését a levantei és kilikiai partvidéken,²⁷ illetve a görög zsoldosok szerepét a Kr. e. 8–7. századi ókori Keleten.²⁸ A vizsgált időszak az Asszír Birodalom bukásáig tart, így a későbbi, gazdagabban adatolt görög jelenlét nem képezheti a vizsgálatok tárgyát.²⁹

¹⁴ Freyer – Schauenburg 1966; Jantzen 1972; Kilian-Dirlmeyer 1985: 215–254.; Kyrieleis 1969: 166–171.; Kyrieleis 1979: 32–48.; Seidl 1999: 269–282.; Ebbinghaus 2005: 187–229.

¹⁵ Almagro 1958: 273.; Almagro–Gorbea 1973: 349.; Curtis 1994: 1–25.; Falsone 1988: 227–250.; Hermann 1966a: 79–141.; Markoe 1985; Markoe 1990; Maxwell-Hyslop 1956; Merhav 1991; Muscarella 1970: 109–128.

¹⁶ Kunze 1931.

¹⁷ Hoffmann 1972; Dezső 1998.

¹⁸ Barnett 1982; Mallowan 1978.

¹⁹ Amandry 1956: 239–261.; Hermann 1976–1980: 574–578.; Hermann 1966b; Muscarella 1962: 317–329.; Muscarella 1968: 7–18.; Muscarella 1992: 16–45.; Tuchult 1962: 58ff; Thimme 1982: 129–134.; Wartke 1990: 113–123.; Winter 1988: 193–225.

²⁰ Guralnick 1988: 151–176.; Guralnick 1992: 327–340.

²¹ Zaccagnini 1983: 245ff.

²² Coldstream 1983: 201–206.

²³ West 1995A; West 1995B: 33–42.; West 1997.

²⁴ Karavites 1986: 474–481.; Karavites 1992; Burstein 1996: 20–28.; Patzek 1996A: 215–225.; Rollinger 1996: 156–210.; Morris 1997: 599–623.; Rollinger 2000: 65–84.

²⁵ Hudson 1992: 128–143.

²⁶ Helm 1980; Lanfranchi 2000: 7–34.; Kuhrt 2002; Rollinger 1997: 167–192.; Rollinger 2001: 233–264.; Rollinger 2011: 311–346.

²⁷ Utóbbi években lásd Jasink 1989: 117–128.; Kearsley 1999: 110–118.; Niemeier 2001: 12–14.

²⁸ Parke 1933; Aymard 1967: 487–498.; Bettalli 1995; Niemeier 1995: 304–305.; Luraghi 2006: 21–47.; Giangulio 1996: 497–525.; Kaplan 2002: 229–243.

²⁹ Görög zsoldosok az egyiptomi uralkodók: I. Pszmettikhos és II. Nékó seregében: Cook 1937: 227–237.; Braun 1982B: 32–56.; Ray 1995: 1185–1194.; Luraghi 2006: 21–25. Asszír forrásokból tudjuk, hogy Gygés lüd uralkodó is küldött zsoldosokat I. Pszmetthikosnak, hogy az asszírok ellen harcoljanak. Cogan – Tadmor 1977: 65–85.; lásd még Spalinger 1978: 400–409.; Niemeier 2001: 18. Görög zsoldosok szolgáltak még föníciai zsoldban (Tel Kabri) és Júda királyainak szolgálatában is. Ciklág: imnah: Arad (a görög zsoldosok fejadagjairól szóló osztrakonokhoz lásd Aharoni 1981) Meszad Hasavjahu lelőhelyein. Lásd Haider 1996: 75–76.; Niemeier 2001: 15–18.; Wenning 2001: 257–268.; Luraghi 2006: 25–26.

1. térkép

2. Történelmi háttér

Amikor III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 745–727) új lendületet adott az asszír birodalmi expanzió-
nak és új korszakot nyitott a birodalomépítésben,³⁰ alapvetően megváltoztatta a Közel-Kelet, azon
belül is az előadásom szempontjából kulcsfontosságú Levante, a Földközi-tenger keleti partvi-
dékének politikai és gazdasági arculatát. Kr. e. 738-ban délen egészen Tyrosig elfoglalta a föní-
ciai partvidéket,³¹ amely az összes többi szereplő, így Damascus, Ammón, Moáb, Edom, Izrael,
Júda, a filiszteusok és Egyiptom számára világossá tette, hogy a következő csapás, a filiszteus
tengerpart elfoglalása végleg elszakítja őket a tengeri kereskedelembe való bekapcsolódás re-
ményétől. A kialakuló asszírelles koalíció az ún. szír-efraimi háborúval sem tudta egyesíteni
erejét, sőt Áház, Júda királya a rá nehezedő koalíciós nyomás elől menekülve segítségül hívta
az asszírokat.³² Kr. e. 734-ben III. Tukulti-apil-Ešarra csapatai a tengerpart mentén haladva egé-
szén az egyiptomi határig hódoltatták Izrael és Filisztea városait, és ezzel teljessé tették azt a hó-
dítást, amellyel a tengeri kikötők belső területekről való leválasztásával szinte ellehetlenítették
az asszírelles koalíció államainak létét. Az elképzelés kísértetiesen hasonlított a makedón
III. Alexandros (Nagy Sándor) szinte pontosan 400 évvel későbbi hadműveletéhez, amikor
a győztes issosi csata után nem követte egyből III. Dareios vert hadát Ázsia belsejébe, hanem le-
választotta a Perzsa Birodalomról minden földközi-tengeri kikötőjét és flottabázisát. A Levante
partvidékének asszír elfoglalását követő két éven belül a gazdaságuk fontos elemétől, a föníciai
tengeri közvetítő kereskedelemről megfosztott belső területek, mint érett gyümölcs, viszonylag
csekély véráldozat árán hullottak az asszírok ölébe.

Az összes kilikiai, föníciai és filiszteus tengeri kikötő feletti ellenőrzés megszerzése alapve-
tően megváltoztatta a korabeli világkereskedelem képét. Ahogy *Seymour Gitin* fogalmaz, létrejött
a történelem első azonosítható világpiaca, egy olyan világkereskedelmi rendszer, amelynek nyu-
gati periferiája a föníciai gyarmatosítás révén a Földközi-tenger nyugati medencéje, keleti peri-
feriája pedig az Asszír Birodalom keleti határvidéke volt. Ezzel az Asszír Birodalom ellenőrzött
minden fontos kereskedelmi útvonalat (2. térkép). Nemcsak a kelet-nyugati tengeri kereskedel-
met, de a Perzsa-öblön keresztül érkező forgalmat, a Vörös-tenger felől az Aqabai-öblön keresz-
tül a tömjénútként híressé vált arábiai és afrikai árucikkeket a Közel-Keletre, akár Anatóliába is
szállító kereskedelmi rendszert is ellenőrzése alá vonta. Asszír területeken haladt át a keleti szá-
razföldi kereskedelem legfontosabb útvonalhálózata, a később Selyemútként híressé vált keres-
kedelmi rendszer. A koncepció Kr. e. 708–707-ben, Ciprus hódoltatásával vált teljessé. Ezek az ada-
tok jól hangsúlyozzák, hogy az asszír katonai expanzió nem *ad hoc* logika szerint, hanem nagyon
komoly gazdasági megfontolások mentén haladt.

A Földközi-tenger keleti medencéjében kialakult helyzet megváltoztatta a nagyhatalmi
egyensúlyt és kiszorította a térségből Egyiptomot és a görögöket. Az asszírok nyugati háborúi-
nak jelentős része pont a Levante északi és déli vége, a phryg/görög és az egyiptomi/filiszteus ha-
tárok mentén zajlott (1. térkép). Idegen hatalmak csak nagyon szigorú asszír felügyelet mellett foly-
tathattak kereskedelmi tevékenységet az új világkereskedelmi rendszeren belül.

³⁰ Az ún. network (hálózatos) birodalmi struktúrát felváltotta a „területi” birodalomépítési logika.

³¹ III. Tukulti-apil-Ešarra Fönícia-politikájához lásd *Oded* 1974: 38–49.

³² 2Kir 16: 7–20.; 2Kron 28: 16–20.

Még Qurdi-Aššur-lāmur, III. Tukulti-apil-Ešarra egyik föníciai helytartója írta királyának, hogy az iónok (*launāia*) támadják Samsimurruna és Harišû tengerparti városokat.³³ Sajnos a levél nagyon töredékes, így pont ennek az izgalmas epizódnak a további részletei maradnak ismeretlenek. Ez az első ismert vállalkozás, amely méreteit tekintve egy több hajóval végrehajtott szervezett kalózvállalkozás lehetett.³⁴

Mivel ezek a kalózvállalkozások nem szűntek meg, és az iónok (*launāia* / *Iamnāia*)³⁵ továbbra is támadták a levantei partvidéket, köztük Tyrost és Que tartományt (amely a szomszédos Hilakku tartomány után később Kilikia néven vált ismertté), II. Šarrukīn Kr. e. 715-ben a föníciai flotta segítségével expedíciót indított ellenük, és legyőzte őket. Az egyik felirata szerint „hogy az iónokat (*Iamnāia*), akiknek lakhelye a tenger közepén van, és akik hosszú ideje ölik Tyros és Que lakóit, hajókkal a tenger közepén megtámadtam, kicsit és nagyot fegyverrel levertem”.³⁶ Egy másik szöveghely szerint: „A harcedzett, a tenger közepén lakó iónokat, mint egy halász, kifogta és nyugalmat hozott Que országának és Tyros városának”.³⁷ Ezen a ponton nem szabad megfeledkezni róla, hogy az asszír világképben (és részben az Ószövetség világképében is) a Földközi-tenger a(z ismert) világ határát is jelentette.³⁸

Egy az eddigi szakirodalom által egyáltalán nem tárgyalt jelenet, egy az Euphratés-parti Til-Barsip városának asszír palotájából előkerült falfestmény-töredék egy föníciai hadihajót ábrázol, amelynek fedélzetén asszír katonák („tengerészgyalogosok”) harcolnak egy sajnos ismeretlen ellenséggel. A palota falfestményei stilisztikai alapon és az asszír katonák fegyverzete alapján III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 745–727) vagy inkább II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705) korára keltezhetőek. Ebben az időben az asszírok tengeren csak lázadó föníciaiakkal vagy görögökkel harcolhattak.³⁹

Miután II. Šarrukīn Kr. e. 709–708-ban katonai segítséget nyújtott vazallusának, Šiltának, Tyros királyának, hogy visszaszerezze fennhatóságát ciprusi (Adnana, Iadnana, Ya’ in Adnana) vazallusai felett,⁴⁰ a sziget asszír fennhatóság alá került. A ciprusi expedícióról II. Šarrukīn Cipruson, Kitionban előkerült sztéléje tanúskodik.⁴¹

Ciprus „pacifikálása” azonban nem jelentett végleges megoldást. Šin-ahhē-erība (Kr. e. 704–681) Kr. e. 696-ban (Šulmu-bēli limmu-jában) legyőzte Illubru, Tarsus és Hilakku (Kilikia) koalícióját.⁴² Itt valószínűleg a dél-anatóliai görög városok is támogatták a Kilikia asszíroktól való visszafoglalására indított hadműveletet.

A Béróssosra visszanyúló, és Alexander Polyhistoron és Abydénoson keresztül Eusebiusig nyúló klasszikus források valószínűleg erre az évre kelteznek azokat az eseményeket, amelyek asz-

³³ Saggs 2001: 164–166; NL 69 (ND 2370). 3. A városok átírásához lásd Rollinger 2001: 237–238. Az iónok által megtámadott városok: Samsimurruna (Bagg 2007: 211–212.), Harišû (Bagg 2007: 91–92. = modern Harišša: 3 km-rel keletre Güniyától), és a harmadik neve kitörött. A település, ahol Qurdi-Aššur-lāmur értesült a támadásról: Danabu. (Danabu fekvéséhez lásd Bagg 2007: 59–60. A mai Damaszkusztól 20 km-re északra: klasszikus Danabu: modern šaidnāyā.)

³⁴ Az ókori kalózkodáshoz lásd de Souza 1995: 179–198.; de Souza 1999.

³⁵ Rollinger 1997: 167–192.; Parker 2000: 69–77.

³⁶ Fuchs 1994: Ann. 117–119; Ann. 117: a-n[*a ka-ša-d LÚ.Ja-am-na-a-a ša šu-bat-sun*] (118) [*ina* MURUB₄(*qabal*) *tam*]-*tim na-da-at ša ul-tu* [UD.MEŠ (*ūmē*) *ru-ū-qu-ti* U[N.MEŠ(*nīšē*) URU.Šur-r]i KUR.*Qu-e i-du-ku-ma ú*-[...]] A *a-lak x[x]* (119) *ina* GIŠ.MÁ.MEŠ (*eleppāti*) [*x N*]A ME *a-na tam-di ú-ri-da-áš-šú-nu-ti-ma š[e]-her ra-bi* [*i-n*]a GIŠ.TUKUL(*kakke*) *ú-šam-qit*.

³⁷ Fuchs 1994: Zyl. 21: (21) *le-e’ tam-ša-ri i-na* MURUB₄(*qabal*) *tam-tim* KUR.*Ja-am-na-a-a sa-an-da-niš ki-ma nu-ú-ni i-ba-ru-ma ú-šap-ši-šu* KUR.*Qu-e ú* URU.Šur-ri (lásd még Stier 25.; XIV:15; S4:34). Lásd még a téma átfogó tárgyalását: Elayi – Cavigneaux 1979: 59–77.

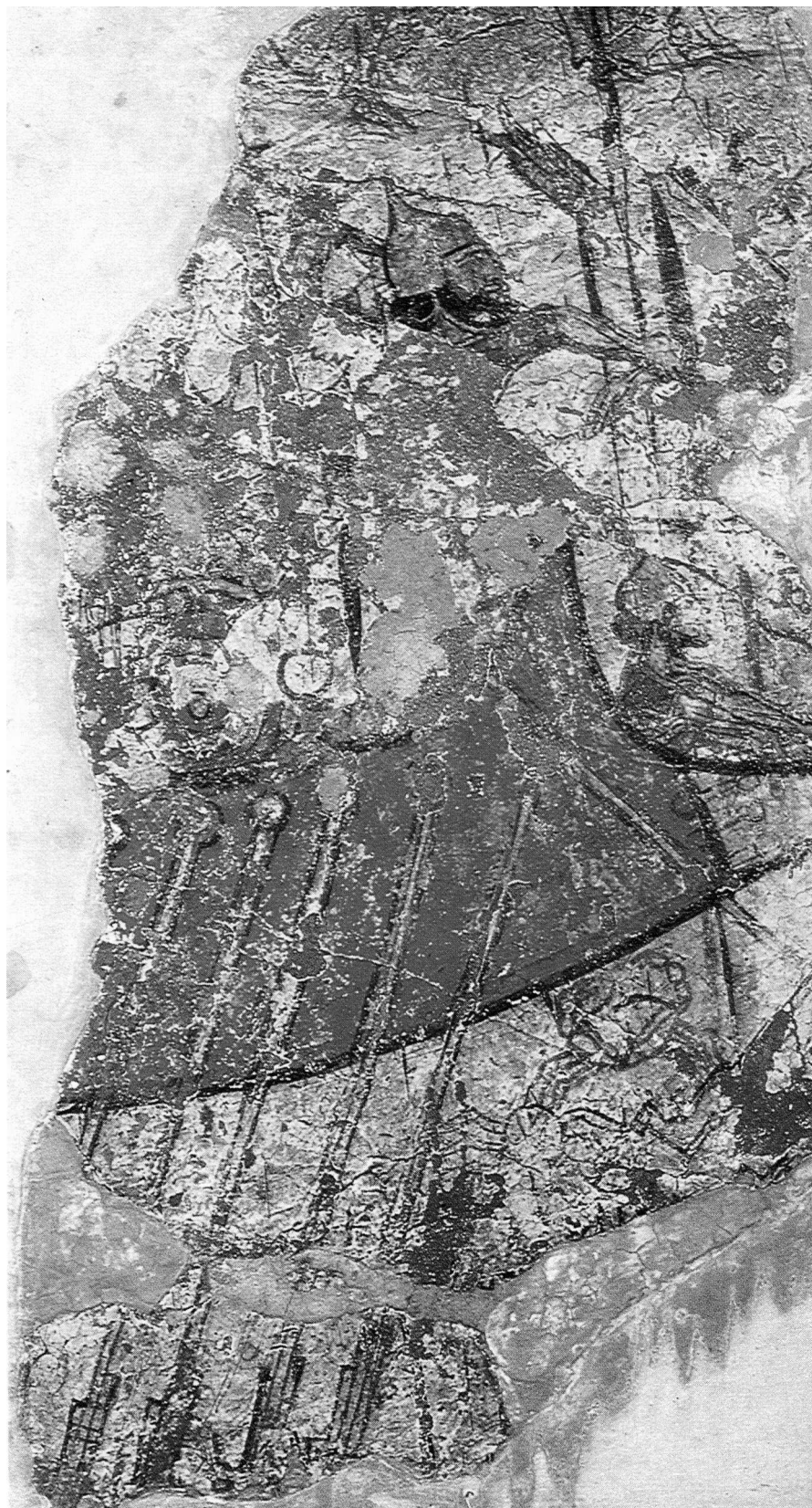
³⁸ Lang – Rollinger 2010: 207–264.

³⁹ Thureau-Dangin – Dunand 1936: előlap.

⁴⁰ Fuchs 1994: Ann. 393–397.; Radner 2010: 429–449. Lásd még Na’aman 2005b: 118–128.; Na’aman 2005c: 129–134.

⁴¹ Tadmor 1996: 286–289.; Radner 2010: 429–449.; Porter 2012: 669–676.

⁴² Luckenbill 1924: 61–62.

1. kép
Til-Barsip-hajó
falfestménytöredék

szírok és görögök közötti összecsapásokról tanúskodnak. Ezek szerint a Kr. e. 696-os asszír hadjárat idején görög szárazföldi csapatok is megjelentek Kilikiában, ahol Sîn-ahhē-erība serege véres csatában, nagy veszteségek árán legyőzte a minden bizonnyal az asszírokéhoz hasonló hoplita harcmódban harcoló görög gyalogságot.⁴³ Sőt egy másik szöveghely szerint e hadjárat során Sîn-ahhē-erība Kilikia partjainál egy – valószínűleg a szárazföldi hadjárat támogatására érkező – görög flottát is elsüllyesztett.⁴⁴

Ciprus II. Šarrukīn által hódoltatott ciprusi és görög városurai még 30 évvel később, Aššur-ah-iddina (Kr. e. 680–669) uralkodása idején is asszír vazallusok voltak, és könnyűszerrel szolgálhattak görög segédc csapatokkal az asszír hadseregnek. A vazallusok legtöbbje görög volt: Ekištūra (Akéstór), Edil (Idalion) királya; Pilagurā (Philagóras), Kitrusi (Khytroi) királya; Kīsu (föníciai Qīš), Sillua (Salamis) királya; Itūandar (Eteandros), Pappa (Paphos) királya; Erēsu (Arétos), Sillu (Soloi) királya; Damāsu (Damasos), Kurī (Kurion) királya; Admēsu (Admētos), Tamesi (Tamasos) királya; Damusi (Dumuzi/Tammuz/Damysos), Qarti-ḥadašti (Qart-ḥadašt) királya; Unasagusu (Onasagoras), Lidir (Ledra) királya; valamint Bušusu (Bouthytés/Pytheas?), Nuri (Nuria) királya.⁴⁵ Aššur-ah-iddina egy másik felirata szerint, amikor írt mindazoknak a királyoknak, akik a tenger közepén laknak Ciprustól és Ióniától egészen Tarsusig, azok mind leborultak a lába elé és elhozták súlyos adójukat.⁴⁶ Hogy a Levante északi kulcsa, Kilikia végig a figyelem középpontjában maradt, jól bizonyítják azok a katonai jóslatkérések, amelyekben Aššur-ah-iddina aziránt érdeklődik, hogy vajon a tabaliak és kimmerek mellett a kilikiaiak nem támadják-e meg Que tartományt.⁴⁷ Egy másik ilyen jóslattöredék sajnos töredékes szöveghelye valószínűleg Aššur-ah-iddina ión segédcapataira utal.⁴⁸

A Kr. e. 7. század folyamán görög zsoldosok vagy segédc csapatok a Közel-Kelet számos területén (a Levantéban, Egyiptomban, Anatóliában és Júdában) is harcolhattak az asszírok, vagy éppen ellenségeik oldalán.⁴⁹

Egyiptomban a görög (pontosabban a kár, lyd és ión) zsoldosok már a Delta-vidék asszír hódoltsága alatt megjelentek. Hérodotos⁵⁰ és Diodorus⁵¹ is említi, hogy I. Psammétichos (Kr. e. 664–610) seregében is szolgáltak kár zsoldosok. Ezen auktorok szerint I. Psammétichos az ő segítségükkel szilárdította meg hatalmát riválisaival szemben. Azt már az asszír forrásokból tudjuk, hogy amikor apja, I. Nékó, Sais ura, Aššur-bān-apli (Kr. e. 668–631) asszír király vazallusa az ismét az asszírok uralta Delta-vidékre támadó Tantamani elleni csatában Kr. e. 664-ben elesett, fia, I. Psammétichos

⁴³ Béróssos nyomán a Polyhistort idéző Eusebius a következőket írja a kilikiai hadjátról és a tengeri ütközetéről: „Amikor ő (Sennacherib) hírt vette, hogy a görögök ellenséges szándékkal megtámadták Kilikiát, ellenük vonult és nyílt csatát vívott velük. Bár serege is nagy veszteségeket szenvedett, legyőzte őket. A csata helyén győzelmi emlékművet állított magának, felállította saját szobrát. Elrendelte, hogy írják rá hőstetteit káld írással, hogy emlékét megőrizze az örökkévalóságnak. Babilón mintájára megépítette Tarsos városát, amelyet Tharsisnak nevezett el.” (Eusebius: Armen. Chron. 42.; Hodges 1876: 86.).

⁴⁴ Az Abydénost idéző Eusebius a következőket írja: „Ő (Sennacherib) volt az, aki uralma alá hajtotta Babilónt, illetve Kilikia partjainál legyőzött és elsüllyesztett egy görög flottát. Emellett templomot épített Athénban és bronzszobrokat állított oda, amelyekre rávéssette hőstetteit. Babilón tervei alapján és annak mintájára megépítette Tarsos városát, hogy a Cydnus folyó úgy folyjék át rajta, mint Babilónon az Euphratés. (Eusebius Arm. Chron. 53.; Hodges 1876: 86.). Lásd még Verbrugge – Wickersham 1996: 54: F8b; Burstein 1978: 24: 2a–2b. Burstein rekonstrukciója szerint itt nem Athénban épített templomot, állított bronzszobrokat, hanem Sandának, Tarsus istenének állított templomot és kultuszszobrot.

⁴⁵ Leichty 2011: Esarhaddon 1: 63–73.; Lipiński 1991: 58–64.

⁴⁶ Leichty 2011: Esarhaddon 60: 9–11.

⁴⁷ Starr 1990: 14 (AGS 60): 15 (AGS 61): 16 (AGS 62+): 17 (PRT 43).

⁴⁸ Starr 1990: 145 (BM 099070): 8: [the auxili]ary troops of the Ya[...].

⁴⁹ A későbbi időkben a Közel-Kelet számos területén (Babilónia, Fönícia, Júda és Egyiptom) harcoló görögökre vonatkozó források széles köréhez lásd Haider 1996: 59–115.; Niemeier 2001: 11–32.; Wenning 2001: 257–268.; Luraghi 2006: 21–47.

⁵⁰ Hérodotos II: 152–154.

⁵¹ Diodorus I: 66: 12–67: 2.

Asszíriába menekült. Innen egy asszír expedíciós sereggel tért vissza, amely legyőzte Tantamanit és visszafoglalta Memphist. A kutatás ráadásul nem ért egyet abban, hogy a görög auktorok által említett kár zsoldosok vajon az asszír sereg zsoldjában állva érkeztek I. Psammétichos megsegítésére, vagy pedig valójában az ő zsoldjában álltak és segítettek megszilárdítani hatalmát riválisaival szemben.⁵² Egy későbbi auktor, Polyainos szerint I. Psammétichosnak már a memphisi csatában egy Pigres nevű kár volt a tanácsadója.⁵³ Az asszír források ezzel szemben arról szólnak, hogy Gygés, akit Aššur-bān-apli megmentett a kimmerektől, elfordult az asszír királytól és zsoldosokat küldött I. Psammétichosnak, akik szerepet játszhattak a Delta-vidék felszabadításában és az asszírok kiűzésében. Az asszír átok utolérte Gygést, és csontjai szétszórattak.⁵⁴

Térjünk még egyszer vissza a Kr. e. 696-os asszír–görög ütközethez. Az Abydénost idéző Eusebius a következőket írja: „Ő (Sîn-ahhē-erība) volt az, aki uralma alá hajtotta Babylónt, illetve Kilikia partjainál legyőzött és elsüllyesztett egy görög flottát. Emellett templomot épített Athénban, bronzszobrokat állított oda, amelyekre rávésette hőstetteit. Babylón tervei alapján és annak mintájára megépítette Tarsus városát, hogy a Cydnos folyó úgy folyjék át rajta, mint Babylónon az Euphratés”.⁵⁵

Tudjuk, hogy Sîn-ahhē-erība nem felépítette Tarsost, hanem a hadjárat után újjáépítette.⁵⁶ Ő maga egyik ékírási feliratában azzal dicsekedett, hogy birtokában volt annak a tudásnak, amelynek segítségével többtonnás bronzszobrokat tudott öntetni. Feliratait Tarsosban jó asszír szokásként vagy ilyen szobrokon, vagy sztéléken helyezte el. Fontos mezopotámiai toposz, hogy valamit Babylón mintájára építenek fel, vagy építenek újjá. Ez általában a szentséget kölcsönzi az adott helynek. Eddig a történet teljesen hiteles. Sîn-ahhē-erība újjáépítette a várost, emlékművet állított saját feliratával, és ha újjáépítette a várost, akkor templomot is épített, benne kultuszszoborral. De miért kellett a babylóni párhuzam, a szentség?

Nem messze Tarsostól, Észak-Kilikiaiban vagy a szomszédos Tabal tartományban történhetett Kr. e. 705-ben, hogy II. Šarrukīn egy – talán a kimmerek, vagy helyi tabaliak ellen vívott – csatában elesett. Ez asszír szempontból szégyen volt és tragédia. Ha az asszír király csatában esett el, akkor az csak úgy történhetett, hogy az istenek hagyták őt meghalni. Sîn-ahhē-erība mindent megtett, hogy kiderítse apja halálának közvetett okát, amely árnyékot vetett az ő uralkodására is. A „Šarrukīn bűne” című ékírási szövegben kérdésként fogalmazódik meg, hogy vajon nem azért esett-e el, mert elhanyagolta Babylón isteneit az asszírokkal szemben? A választ sajnos nem tudjuk. Mindenesetre Tarsos főistene, Sanda vagy Sandan, nevét már a Kr. e. 2. évezredi hettita szövegekben is ugyanazzal az ékírási jellel írták, mint Babylón főistenéét, Mardukét. Hogy Sîn-ahhē-erība szándékosan, apja vélt bűnét jóváteve építtette újra Tarsost Babylón mintájára, benne egy olyan templommal, amelynek istenét már a Kr. e. 2. évezredben is a babylóni főisten ékírási jelével írták.

A mezopotámiai isteneket sokszor ábrázolták szent állatuk hátán állva. Marduk szent állata a kígyótestű, hosszú farkú, oroslánlábú, szarvassárkány, a *mušḫuššu* volt. Ugyanezen az állaton állva ábrázolták Aššur istent is. Sîn-ahhē-erība szobrot állított Tarsos istenének, Sandának. Ez a szobor egy Marduk szimbólumaival, de elsősorban állatával, a *mušḫuššu* sárkánnyal díszített

⁵² Niemeier 2001: 17. Erre kitér Luraghi 2006 is.

⁵³ Polyainos: *Stratégica*: VII: 3. Egy memphisi sírsztélén is olvasható a Pigres név, aki talán ugyanaz a Pigres volt (*Kammerzell* 1993: 145–148., 165., 174., 179.).

⁵⁴ *Rassam Cylinder* col. II: 111–125. Az Aššur-bān-apli Gygés kapcsolatrendszer teljes feldolgozását lásd *Cogan – Tadmor* 1977: 78–81.

⁵⁵ *Eusebius*: *Arm. Chron.* 53.; *Hodges* 1876: 86.). Lásd még *Verbrughe – Wickersham* 1996: 54.: F8b; *Burstein* 1978: 24: 2a–2b.

⁵⁶ A kérdéskör alapos tárgyalásához lásd *Stephanie Dalley* szellemes tanulmányát: *Dalley* 1999: 73–80.

mezopotámiai istenszobor volt. Ez a mezopotámiai istenszobor díszítette Tarsos hellénisztikus kori drachmáit, például Antiochos (VII.) Euergetés drachmáját Kr. e. 138-ból, de ez az ábrázolás még Traianus tarsosi drachmáján is megtalálható. Sőt ezt a mezopotámiai istenszobrot még Galienus uralkodása idején, a Kr. u. 260-as években, Pál apostol után 200 évvel, a kereszténység hajnalán, Sîn-ahhē-erība uralkodása után 900 évvel is imádták.

3. A keleti görög megjelenés hadtörténeti háttere

A görög kalózkodás, mint a kereskedelmi tevékenységtől nem túl távol eső jelenség kérdését a zsoldosok megjelenésének kérdésével együtt az asszír birodalmi kereskedelmi és katonai politika szempontjából kell elemezni.

Kearsley Al-Mina 9. és 8. ásatási rétege kerámiakompozíciója közötti törést azzal magyarázza, hogy a 9. réteg egy korai görög zsoldostelep lehetett.⁵⁷ A zsoldosok és a kalózkodás szerepét a korabeli görög expanzióban többen is vizsgálták.⁵⁸ *Bettalli* a Kr. e. 8–7. századi görög elit egyik jellemvonásaként hangsúlyozta a zsoldosnak állás jelenségét.⁵⁹ A későbbiekben *Luraghi* volt az, aki érdemben vizsgálta annak lehetőségét, hogy görög zsoldosok játszhattak-e szerepet az esetleges görög megtelepedésben.⁶⁰ Ő is elemzi a zsoldostevékenységet, mint a geometrikus kor végi-archaikus kor eleji görög elit önmegvalósítási törekvései egyik heroikus fejezetének lehetőségét,⁶¹ ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a hoplita harcmodor nem egyéni harcmodor volt: nagyszámú hoplitának kellett falanxot alkotnia ahhoz, hogy az egy csatában komoly szerepet játszasson.⁶²

Rollinger szerint a kereskedelem volt a levantei görög megjelenés fő mozgatórugója, és a zsoldosok megjelenése olyan lelőhelyeken, mint a fent említett Tel Kabri, Mešad Hashavyahu, Arad, Tell Batash/Timnah és Tell Sera/Ziklag csak a Kr. e. 7. század végén – talán az asszír uralom gyengülése idején, vagy éppen a birodalom bukása után – adatolható.⁶³

Mindössze néhány szórványos adat utal arra, hogy az asszír hadseregben – és az ellenségeik soraiban – is szolgáltak görögök. Ezek az adatok két csoportra oszthatók: szöveges források és régészeti adatok. A szöveges források mindössze néhány közvetett adatot szolgáltatnak:

⁵⁷ *Kearsley* 1999: 110–118., különösen 127–131.

⁵⁸ *Haider* 1996: 75–76.; *Niemeier* 2001: 15–18.; *Wenning* 2001: 257–268.; *Niemeier – Niemeier* 2002: 223–242.; *Luraghi* 2006: 21–47.

⁵⁹ *Bettalli* 1995. Lásd továbbá *Aymard* 1967: 487–498.

⁶⁰ *Luraghi* 2006: 34–42.

⁶¹ *Luraghi* tanulmánya tárgyalja (*Luraghi* 2006: 21–25.), hogy vajon a Geometrikus és Archaikus korban mennyire volt elit jelenség a görögök között, hogy zsoldosnak álltak. Az elit vállalkozás melletti érveket olyan görög költők szolgáltatták, mint például Archilochos vagy Alcaios, amely utóbbi költőnek a fivére, Antimenidas bizonyosan harcolt II. Nabû-kudurri-ušur (Kr. e. 604–562) újbabilóni uralkodó seregében Kr. e. 601-ben Askelón elfoglalásánál. Ugyanakkor a hoplita harcmodor, a phalanx bizonyos létszám alatt nem működik hatékonyan, ami gyengíti azt az elképzelést, hogy egy-egy, a görög elitbe tartozó harcos önmagában vállalkozhatott volna zsoldos szolgálatra. Ők csak nagyobb, a phalanx szempontjából értelmezhető méretű kontingensek tagjaiként válhattak hasznossá zsoldosként a keleti uralkodók seregeiben. Az egyiptomi adatok (*Hérodotos* II: 152–154.) szerint a káriai és görög zsoldosok száma a XXVI. (szaiszi) dinasztia idején elérhette a több ezres nagyságrendet. Lásd még a görög zsoldos Pedón dedikációs feliratát (*Haider* 1996: 100–101.; *Luraghi* 2006: 35.).

⁶² *Luraghi* 2006: 21–24.

⁶³ *Rollinger* 2001: 250.

1. Egy sajnos nagyon töredékes ékirásos szöveg (jóslatkérés Šamaš napistentől) valószínűleg Aššur-aḫ-iddina ión segédcsapatait említi.⁶⁴

2. Egy valószínűleg Béroisos által hagyományozott, de Abydenosnál ránk maradt szöveghely szerint Aššur-aḫ-iddina Kr. e. 675-ben zsoldosokat toborzott Kilikiában.⁶⁵ Abydenos említ egy bizonyos byzantionni Pythagorast, aki katonai támogatást nyújtott Aššur-aḫ-iddinának.⁶⁶ Rollinger azonban azt feltételezi, hogy ez a Pythagoras azonos lehet Kitrusi (Chytroi, Ciprus) királyával, Pilagurával, Aššur-aḫ-iddina fent említett vazallusával;⁶⁷ Byzantiont pedig a kilikiai Byzantával keverné össze Abydenos, ebből következően azzal az esettel szembesülhetnénk, hogy Aššur-aḫ-iddina egy görög zsoldosvezérét, a kilikiai Buzantából származó Pilagurát (Pythagorást) azzal jutalmazta volna, hogy egy ciprusi város, Kitrusi (Chytroi) trónjára ültette volna.⁶⁸

3. Egyiptomban a görög (pontosabban a kár, lyd és ión) zsoldosok már a Delta-vidék asszír hódoltsága alatt megjelentek. Hérodotos⁶⁹ és Diodorus⁷⁰ is említi, hogy I. Psammétichos (Kr. e. 664–610) seregében is szolgáltak kár zsoldosok. Ezen auktorok szerint I. Psammétichos az ő segítségükkel szilárdította meg hatalmát riválisaival szemben. Azt már az asszír forrásokból tudjuk, hogy amikor apja, I. Nékó, Sais ura, Aššur-bān-apli (Kr. e. 668–631) asszír király vazallusa az ismét az asszírok uralta Delta-vidékre támadó Tantamani elleni csatában Kr. e. 664-ben elesett, fia, Psammétichos Asszíriába menekült. Innen egy asszír expedíciós sereggel tért vissza, amely legyőzte Tantamanit és visszafoglalta Memphist. A kutatás ráadásul nem ért egyet abban, hogy a görög auktorok által említett kár zsoldosok vajon az asszír sereg zsoldjában állva érkeztek I. Psammétichos megsegítésére, vagy pedig valójában az ő zsoldjában álltak és segítettek megszilárdítani hatalmát riválisaival szemben.⁷¹ Egy későbbi auktor, Polyainos szerint I. Psammétichosnak már a memphisi csatában egy Pigres nevű kár volt a tanácsadója.⁷² Az asszír források ezzel szemben arról szólnak, hogy – mint azt a fentiekben már részletesen tárgyaltuk – Gygés, akit Aššur-bān-apli megmentett a kimmerektől, elfordult az asszír királytól és zsoldosokat küldött I. Psammétichosnak, akik szerepet játszhattak a Delta-vidék felszabadításában és az asszírok kiűzésében. Az asszír átok utolérte Gygést, és csontjai szétszórattak.⁷³

A régészeti leletek már sokkal szerteágazóbb képet mutatnak:

4. *Luraghi* elemez egy sor olyan keleti lószerszámot, amelyek görög szentélyekből kerültek elő.⁷⁴ Az egyik ilyen, egy észak-szíriai lóhomloklemez a szamoszi Héraionból került elő. Felirata szerint Hazaél zsákmányolta Unqi (Pattina) országából, amelynek fővárosa Kullania (Tel Tayinat) volt. Hazaél Kr. e. 842-ben lett Damascus királya. Valószínűleg trónra kerülése után néhány évvel egy zsákmányból került kincstárába ez a darab. Innen zsákmányolhatta Kr. e. 732-ben III. Tukulti-apil-Ešarra (Kr. e. 745–727) asszír király, aki elfoglalta a várost. *Luraghi* szerint ebben a seregben harcolhattak olyan görög zsoldosok, akik ebből a zsákmányból származó tárgyakat

⁶⁴ Starr 1990: 145 (BM 099070): 8': [ki-i]t-ru šá LÚ⁹.ia'-[x x x]; [the auxili]ary troops of the Ya[...].

⁶⁵ Luraghi 2006: 36; Abydenos FgrHist 685 F 5.; Haider 1996: 91–92.

⁶⁶ Hodges 1876: 90.

⁶⁷ Leichty 2011: Esarhaddon 1: 63–73.; Lipiński 1991: 58–64.

⁶⁸ Rollinger 2001: 252.

⁶⁹ Hérodotos II: 152–154.

⁷⁰ Diodorus I: 66: 12–67: 2.

⁷¹ Niemeier 2001: 17. Erre kitér Luraghi 2006 is.

⁷² Milétozi Aristagoras nyomán: Polyainos: Strategemata: VII: 3. Egy memphisi sírsztélén is olvasható a Pigres név, aki talán ugyanaz a Pigres volt (Kammerzell 1993: 145–148., 165., 174., 179). Haider 1996: 93–94.; Luraghi 2006: 35.

⁷³ Cogan – Tadmor 1977: 65–85.

⁷⁴ Luraghi 2006: 38–42.

vitték haza magukkal. Az euboiai Eretria Apollón szentélyéből került elő egy másik lószerszám, egy blinker (szemellenző), amely szinte szóról szóra ugyanazt a feliratot viseli, így jó eséllyel ugyanabból a zsákmányból származik. Luraghi ezeket a lószerszámokat egy szélesebb kontextusban vizsgálva egy nagyobb csoport részének tekinti, amelyből több darab is, így a milétosi Athéné szentélyből előkerült darab is származik.⁷⁵ Fő következtetése tehát, hogy III. Tukulti-apil-Ešarra asszír seregében szolgáló görög zsoldosok vitték haza zsákmányukból és ajándékozták saját isteneiknek, mint egzotikus votív ajándékot, hősiességük bizonyítékát. Ez a legkorábbi közvetett adat, amely görög zsoldosoknak az asszír hadseregben történő jelenlétére utal. A samosi Héraionban emellett számos keleti eredetű lószerszám és több buzogányfej is előkerült, amelyet valószínűleg a keleti hadszíntereket megjárt görög zsoldosok vihettek haza magukkal votív ajándékként isteneik számára.

5. A korabeli közel-keleti művészet szinte alig ábrázol görög katonákat. Mégis, egy a ciprusi Amathus melletti sírból előkerült föníciai ezüstitálon⁷⁶ nagyon izgalmas jelenetet láthatunk. A jelenet egy ostromjelenet, amelyen eklektikus ruházatú és fegyverzetű katonák ostromolnak egy várost. Az Amathus tál ostromjelenete balról jobbra haladva a következő katonákat ábrázolja: két lovas, némiképp asszír mintájú sisakban, két katona fákát vág ki (az asszír domborművek ismert jelenete) → két föníciai katona ostromlétrán hág fel a falakra, kezükben egy, az Amathusból a British Museumba került csúcsos pajzsdudorhoz⁷⁷ hasonló jellegzetes csúcsos pajzzsal → 5 katona védi a várost (3 lándzsás kerek pajzsokkal, egyikük görög stílusú sisakban, 2 íjász) → 4 hoplita támadja a várost → 4 asszír stílusú íjász → 2 lándzsás lovas → egy harcikocsi. A jelenet kis mérete szinte lehetetlenné tette a fegyverzet pontos ábrázolását⁷⁸ de a 4, görög (korinthusihoz hasonló) típusú forgós sisakot és kerek, díszített bronzpajzsot és lábszárvédőt(!) viselő hoplita világosan azonosítható. Egy ugyanilyen hoplita a városfalon, a védők oldalán is látható. A jelenet jó eséllyel egy ciprusi ostromot ábrázol, ahol asszír katonák (lovasok, íjászok és harcikocsizók) föníciai és görög hoplita gyalogság segítségével ostromolnak egy várost, amelynek védői között szintén találhatók görög hopliták. Az ezüstitálat többen is nagyon koránra, Kr. e. 710 és 675 közé keltezték,⁷⁹ ám ha a tál valamivel későbbre is kelteződik, akkor is ez az egyik legkorábbi, ha nem a legkorábbi (a Chigi vázánál mindenesetre korábbi) phalanxábrázolás, amelyben a harcosok jellegzetes görög hoplita fegyverzetet viselnek.⁸⁰ Az tehát az Amathus tál ostromjelenetéből is világos, hogy a korai, Kr. e. 8–7. századi görög seregek azon kisszámú seregek közé tartoztak, amelyek az asszír nehézgyalogságéhoz hasonló fegyverzettel, kerek bronzpajzsokkal (az ún. argosi típusú *hoplon* pajzsokkal),⁸¹ karddal, lándzsával, mellvérttel és többféle típusú csúcsos vagy forgós sisakkal⁸² voltak felszerelve. Ezen ábrázolások figyelembevételével már érthető, hogy a klaszszikus hagyomány szerint Kr. e. 696-ban az asszírok miért vívtak olyan véres csatát Kilikiában a görögökkel.

⁷⁵ Jantzen 1972: 58–62.

⁷⁶ Myres 1933: 25–39.; Markoe 1985: 172–174., 248–249.

⁷⁷ British Museum: ME 135591; Barnett 1977: 157–169.

⁷⁸ Markoe 1985: 248–249.

⁷⁹ Markoe 1985: 154–156.

⁸⁰ A hoplita harcmódorhoz és fegyverzetéhez lásd Snodgrass 1964; Bol 1989; Jarva 1995; van Wees 2000: 125–166.; Franz 2002; Schwartz 2002: 31–63.

⁸¹ Bol 1989.

⁸² A geometrikus, orientalizáló és archaikus korok keleti (asszír), égeikumi és anatóliai sisaktípusaihoz lásd Dezső 1998.

6. Közvetett bizonyítéknak számítanak azok a görög fegyvertípusok, amelyeknek közel-keleti eredete nehezen megkérdőjelezhető. Ezek közé elsősorban védőfegyverek tartoztak.

a) Az asszír bronzpajzsok csoportja egy nagyméretű, Kr. e. 9. századi bronzpajzsból és számos töredékből áll. A pajzsok Nimrudból kerültek elő és a British Museumban láthatók.⁸³ Formájuk hasonlít a későbbi görög hoplon pajzsokhoz. Ezek az asszír bronzpajzsok a típus legkorábbi ismert példái. Hasonló bronzpajzsok ismertek a Kr. e. 8–7. századból Urartuból (Kelet-Törökország, Örményország és Északnyugat-Irán).⁸⁴ Ilyen bronzpajzsokat ismerünk Krétáról, az Ida-barlangból,⁸⁵ valamint a dél-krétai Kommos lelőhelyén előkerült háromszlopos szentélyből (Tripillar Shrine).⁸⁶ Ezek a kerek bronzpajzsok ismertek a Peloponnésosról is. A legkorábbi ismert példány Argosban került elő.⁸⁷ A hoplon pajzs maga is Argosról kapta az antik nevét.

Maguknak a görög zsoldosoknak alig akad tárgylevéke az ókori Közel-Keletről. E kevés lelet közül kiemelkedik a híres, közepén gorgófejjel, körben pedig állatalakok koncentrikus frízeivel díszített karkemisi archaikus bronzpajzstöredék, illetve egy bronz lábszárvédő. A bronzpajzstöredék az ún. D épületből került elő számos nyílhegy, lándzsahegyek és egy kard kíséretében.⁸⁸ A lábszárvédőt a Belsőváros nyugati kapujának romjai alatt találták nyílhegyek, valamint emberek és lovak csontjaival együtt.⁸⁹ Mindkét régészeti kontextus szándékos, akár háborús pusztítás nyomait mutatja, így nagy a valószínűsége annak, hogy e tárgyak Karkemis Kr. e. 605-ös ostromához kapcsolódnak, amikor II. Nabû-kudurri-uşur (Kr. e. 604–562) babylóni uralkodó csapatai elfoglalták a várost és a kapcsolódó ütközetben szétverték II. Nékó egyiptomi uralkodó seregét. Az ezt követő 2–3 évben a babylóniak az egyiptomi határig visszafoglalták Assíria egykori birtokait.

b) A másik fegyvercsoportot a geometrikus kori és korai archaikus kori sisakok alkotják. Az ókori Kelet történetének általunk vizsgált időszakából egyetlen görög sisak, egy a Haifai-öböl vizéből 2007-ben előkerült archaikus kori korinthuszi sisak ismert.⁹⁰ Ennél sokkal hangsúlyosabb szerephez jut az asszír sisaktípusok kelet-mediterráneumi – égeikumi elterjedésének vizsgálata. Az asszír sisakok terjedésének útja és a terjedés logikája jól végigkövethető a Közel-Kelettől egészen a görög anyaországig.

I. Keleti sisakok közvetlen importja. Egyetlen syro-asszír csúcsos sisak ismert Ciprusról (Palaepaphos, Kouklia, Mavrommatis Tomb), amely valószínűleg II. Šarrukīn csapataival érkezett a szigetre Kr. e. 708–707-ben és lett zsákmánya valakinek, vagy egy valamely keleti seregben harcoló ciprusi/görög zsoldos/asszír vazallus felszereléséként érkezett a szigetre valamikor a Kr. e. 8. század második felében.⁹¹

II. Keleti sisakok másolása és formai reinterpretációja. Egyetlen olyan bronzsisaktöredék került elő a ciprusi Alassában, „Pano-Mandilarisban”, a 16. sírből, amely ebbe a kategóriába tartozik.⁹² A sisak asszír inspirációja megkérdőjelezhetetlen. Ez a sisak egy helyi ciprusi termék,

⁸³ WA 22484 (diam.: 89 cm); WA 22486, WA 22490. *Barron* 2011: 42–44.: 7. ábra.

⁸⁴ *Piotrovsky* 1950: 62.; *Piotrovsky* 1952: 51–53.; *Piotrovsky* 1955: 26–30.; további urartui és északnyugat-iráni pajzsokról: *Boysal* 1967: 71–75.; *Born* 1988: 159–172.; *Dinçol – Dinçol* 1995: 23–55.

⁸⁵ *Kunze* 1931: passim.

⁸⁶ Diameter: 69 cm; *Shaw* 1980: 229–237., 245–248.; *Shaw* 1989: 165–183: 4. ábra.

⁸⁷ Az „argosi”: más néven hoplon pajzsokhoz lásd *Bol* 1989.

⁸⁸ *Woolley* 1921: 125: pls. 22b: 32a; *Kunze* 1956: 48–50.; *Boardman* 2000: 51. 20. ábra; *Niemeier* 2001: 19–20. 3. ábra. Az argosi típusú görög hoplon pajzsok legteljesebb feldolgozása: *Bol* 1989.

⁸⁹ *Woolley* 1921: 179.; *Niemeier* 2001: 19–20. 2. ábra; az archaikus kori görög lábszárvédőkről: *Kunze* 1991: 24–40: 99.

⁹⁰ *Hale – Sharvit* 2011: 46–47.

⁹¹ *Dezső* 1998: 11–12., ill. 6.; *Dezső* 2001: 56–59.: Cat. no. 35: pl. 47.

⁹² *Dezső* 1998: 12–13.: ill. 7–8.; *Dezső* 2001: 59.: Cat. no. 36.: pls. 48–49.

amely az eredeti asszír csúcsos sisakok formáját próbálta leképezni a Kr. e. 8. század végén –7. század elején. A sisak pereme mentén látható repoussé ív kiszélesedése és a szem- vagy arc-kivágás a sisak elején egyértelműen a helyi hatásról, az eredeti asszír forma helyi, formai újraértelmezéséről szól.

III. Keleti sisakok másolása és ikonográfiai reinterpretációja. Van egy nagyon érdekes sisak, amely egy geometrikus kori harcossírból került elő Argosban, az Odos Perseous 41. szám alatt.⁹³ A sisak díszítése egyértelműen asszír előképekre nyúlik vissza. Ez a sisak egy keleti (asszír) sisak görög változata. A keleti jellegzetességek (a függőleges borda közepén, a vízszintes borda a perem mentén, egy pár középre hajló repoussé ív) világosan kivehetők a sisakon. Az eredeti keleti mintákat azonban itt már nem értették és újraértelmezve szemöldökként ábrázolták és két apotropaikus szemet karcoltak alá, hogy ezzel az interpretációval kielégítsék a helyi igényeket. Ez a sisak az egyik kulcsdarab, amely a fent tárgyalt argosi típusú *hoplon* pajzzsal és a későbbiekben tárgyalandó geometrikus sisaktípussal Argos városát a keleti hatások elsőszámú központjává tették – legalábbis a fegyverek terén.

IV. Keleti sisakok által inspirált ciprusi és görög sisaktípusok. Három olyan görög régiót ismerünk, ahonnan késő geometrikus görög sisaktípusok kerültek elő: Ciprus, Kréta és Argos.

Cipruson két olyan új jelent meg a Kr. e. 7. század folyamán, amelyek egyértelmű keleti előképekre utalnak.⁹⁴ Ezek egyike az ún. Tamassos típusú csúcsos sisak, amelynek példányai a Tamassos mellett feltárt sírokból kerültek elő.⁹⁵

Krétán egy egyértelmű keleti (szíro-asszír) előképekkel rendelkező forgós sisak került elő Praisosból.⁹⁶ Ez a magas, előrehajló forgóval rendelkező sisak egyértelműen a Kr. e. 8–7. századra keltezhető asszír forgós sisakokra nyúlik vissza.⁹⁷

Görög anyaország (Peloponnészos). Az ún. geometrikus (kori) görög sisakok megjelenése egyértelműen Argoshoz, tágabb értelemben véve pedig a Peloponnészoszhoz köthető. Mint azt a fentiekben már láttuk, Argos komoly keleti kapcsolatokkal rendelkezhetett, mivel ez a város volt a névadója a *hoplon* pajzsoknak, és a városból, az Odos Perseous 41. szám alól került elő egy olyan sisak, amelyen a keleti motívumokat helyben átértelmezték. Ezek a geometrikus (kori) sisakok az asszír sisakhagyomány minden jellegzetes keleti elemét magukon viselik. Már *Snodgrass* hangsúlyozta, hogy ez a geometrikus (kori) sisakhagyomány nem a mykénei örökség része, se nem spontán fejlődés következménye, hanem az asszír kapcsolatok eredménye.⁹⁸ Az asszír sisakok mindhárom alaptípusa, a (1) csúcsos sisak,⁹⁹ (2) félhold alakú forgóval díszített sisak,¹⁰⁰ illetve

⁹³ *Dezso* 1998: 13–15.: ill. 9–13.; *Dezso* 2001: 59.

⁹⁴ *Dezso* 1998: 11–12.: ill. 2.

⁹⁵ 1. Tamassos: XI. királysír; 2. Tamassos: IV. királysír dromosából; 3. „Ciprus” lelőhely nélkül. *Dezso* 1998: 16–19.: ill. 2: 14.; *Dezso* 2001: 60–64.: 8. ábra pls. 51–54. A másik típus az úgynevezett Geryon típusú sisak, amely csak terrakotta szobrocskákról ismert. *Dezso* 1998: 20–21.: ill. 2.; *Dezso* 2001: 61–64.: 8. ábra.

⁹⁶ *Hoffmann* 1972: 5–6.; *Dezso* 1998: 22–30.

⁹⁷ *Dezso* 2001: 37–55.

⁹⁸ *Snodgrass* 1964: 195.

⁹⁹ 1. Budapest: Szépművészeti Múzeum, inv. no. 8442 (*Dezso* 1998: 32–35.: ill. 16–17; *Dezso* 2001: 65.: pls. 55–56.); 2. Argos: Odos Diomidous (*Dezso* 1998: 32–35.: ill. 18.; *Dezso* 2001: 65.).

¹⁰⁰ 1. Argos: 45. sír (*Dezso* 1998: 35–37.: ill. 19.; *Dezso* 2001: 65.); 2. Olympia: a Héraiontól délre (inv. no. Br. 10 533; *Dezso* 1998: 35–37.: ill. 20.; *Dezso* 2001: 65.); 3. Olympia: valószínűleg az Alpheiosból (szám nélkül: *Dezso* 1998: 35–37.: ill. 21.; *Dezso* 2001: 65.); 4. Olympia: a Stadion északi falából (inv. no. B 51.; *Dezso* 1998: 35–37.: ill. 22.; *Dezso* 2001: 65.); 5. Olympia: „Brunnen 23” a Stadion északi falában (inv. no. B 4714; *Dezso* 1998: 35–37.: ill. 23.; *Dezso* 2001: 65.); 6. Athén: Kerameikos: V. sír (*Dezso* 1998: 35–37.; *Dezso* 2001: 65.).

(3) előrehajló forgóval díszített sisak¹⁰¹ megtalálható a geometrikus (kori) görög sisakok repertoárjában.

Összegzőként elmondható, hogy ezek a fegyvertípusok a nagyon aktív görög–asszír interakció (egymással vívott harcok, asszír zsoldban harcoló ciprusi, krétai, szigetvilági, illetve anyaországi görögök) eredményeként alakultak ki. Ez a kapcsolat minden bizonnyal az orientalizáció egyik legfontosabb csatornája lehetett.

4. A keleti görög megjelenés gazdasági háttere

A Földközi-tenger keleti medencéjében, azon belül is a levantei partidéken a görögök is komoly kereskedelmi érdekeltségekkel rendelkeztek. Akár ciprusi görögök, akár az Anatólia déli partvidéke mentén megtelepülő ión görögök, komoly kereskedelmi lehetőségektől eshettek el az asszír hódítás után. Levante északi partvidéke mentén legalább két olyan települést sikerült azonosítani, ahol komoly görög megtelepedés lehetett. Bár mai napig tart a vita, hogy az Orontés torkolatának közelében fekvő Al-Mina vajon görög emporium, vagy görög kerámiát is forgalmazó föníciai település volt-e.¹⁰² Az tény, hogy Al-Mina kerámialeleteinek 39%-a görög import, 8,4%-a euboiai-levantei, 31,9%-a ciprusi-levantei és mindössze 20%-a helyi szíriai áru,¹⁰³ bizonyítja, hogy valamilyen szintű görög jelenléttel számolhatunk, illetve hogy komoly görög kereskedelmi érdekek állhattak a háttérben. Ez az adatsor a délebbre fekvő Rász el-Bassziton és Tell Szukaszon kicsit kiegyensúlyozottabb, de az jól látszik, hogy Észak-Szíriában a tengerpart mentén fekvő kikötőkben komoly görög érdekeltségekkel, vagy kereskedelmi kapcsolatokkal számolhatunk. Ezen telepek – a görög kerámiatipológia alapján – a Kr. e. 8. század közepétől (Kr. e. 750 ± 20 év) a Kr. e. 4. századig működtek.¹⁰⁴ A legfontosabb megjegyzés, hogy ezen telepeknek asszír engedéllyel, asszír felügyelet alatt működő telepeknek kellett lenniük, legalábbis a Kr. e. 738-as hódítás után. Hogy ez a státusz vajon kedvezett-e a görög szabadkereskedelemnek, vagy sem, nem tudjuk.¹⁰⁵ De az biztos, hogy már az asszír hódítás után néhány évvel bizonyos görögök összeütközésbe kerültek az asszír hódítókkal. Hogy – az egyiptomiakhoz hasonló módon – az elvesztett kereskedelmi pozíciókat szerették volna visszaszerezni erővel, vagy éppen csak kalózkodtak, nem tudjuk. *Nino Luraghi* izgalmas tanulmányban érvelt amellett, hogy a geometrikus és archaikus kori Görög világban a kereskedelem és a kalózkodás nem is állt olyan távol egymástól.¹⁰⁶

¹⁰¹ 1. Ordonia (Dél-Itália): (Ceccanti Gyűjtemény: inv. no. CC 436.; Pflug 1988: 14–15.: 5–6. ábra; Dezső 1998: 37–39.; Dezső 2001: 65.); 2. Ordonia (Dél-Itália): (Egg 1986: 15.: pl. 17.; Dezső 1998: 37–39.; Dezső 2001: 65.); Velence, magángyűjtemény (Pflug 1988: 14.; Dezső 1998: 37–39.; Dezső 2001: 65.).

¹⁰² Graham 1986: 51–65.; Boardman 1999: 135–161.; Kearsley 1999: 109–134.; Boardman 2000: 38–53.; Lanfranchi 2000: 7–34.; Niemeier 2001: 12–16.; Luraghi 2006: 28–29.; Luke 2003.

¹⁰³ Boardman 1999: 151.

¹⁰⁴ Boardman 1999: 135–161.; Luraghi 2006: 28–29.

¹⁰⁵ Lanfranchi 2000 (*Haider* 1996 alapján) amellett érvel, hogy folyamatosan emelkedik a görög részesedés a térség kereskedelmében, különösen a Tyrostól északra eső Levantén és Kr. e. 696-tól Kilikiában.

¹⁰⁶ Popham – Lemos 1995: 151–157.; Luraghi 2006: 33.

Már *Lanfranchi* megfigyelte,¹⁰⁷ hogy a görög kerámiával rendelkező lelőhelyek szóródása Levante partvidéke mentén sajátos mintát mutat. Byblostól délre a görög kerámiával rendelkező lelőhelyek (Tel Kabri,¹⁰⁸ Mešad Hashavyahu,¹⁰⁹ Arad, Timnah) szóródásának nincs határozott szerkezete, és elsősorban görög luxuscikkek nemzetközi kereskedelme jellemzi őket. Hasonlóképpen *Rollinger* is megállapítja, hogy Szíria-Palesztina déli részén (Khalde, Tamburit, Sarepta, Tell Kabri, Akko, Tell Abu Hawam/Haifa, Dor, Ascalon, Tell Mique/Ekron, Megiddo, Samaria, Tell es-Safi/Gath) végig a helyi áru marad domináns, így a görög jelenlét erősen spekulatív feltételezés (Greek presence is fairly speculative),¹¹⁰ és a görög zsoldosok megjelenése csak az Assír Birodalom végnapjaiban adatolható.¹¹¹

Az északi partvidéken a görög kerámia, azon belül is jellemző módon a görög asztali áru, növekvő mennyisége azonban egész más mintát mutat, és komolyabb gazdasági és társadalmi folyamatok jelenlétére utal.¹¹² Ráadásul a Kr. e. 8. század közepéig a görög kerámia aránya a helyi föníciai és ciprusi áru mellett eltörpül, amiből arra következtethetünk, hogy a helyi elit vásárolt görög kerámiát, elsősorban görög luxusárut. A Kr. e. 8. század közepétől kezdve a 7. század folyamán végig azonban a görög kerámia mennyisége szignifikáns növekedést mutat, amely már felveti a görög jelenlét, sőt a görög megtelepedés lehetőségét is.¹¹³ A Kr. e. 8. század közepén a törest Al Minában sikerült a legmarkánsabban azonosítani.

Hasonló jelenség figyelhető meg Kilikiában is. Tarsosban és Mersinben is Kr. e. 850-től Kr. e. 696-ig a görög kerámia lassú növekedést mutat és általában a luxustípusok importja jellemzi. Ez a kép drámaian megváltozik Kr. e. 696, a Sîn-ahhē-erība féle pusztítás és újjáépítés után. A Kr. e. 7. század folyamán a görög kerámia aránya a két városban annyira megnő, hogy az már felveti a görög megtelepedés lehetőségét is.¹¹⁴

Levante partvidékén a Kr. e. 9. század végétől–8. század elejétől kezdve a feltételezett görög jelenlét azonban más szempontból is érdekes mintát mutat. A partvidék északi részén, körülbelül šimirra magasságáig, vagyis a föníciai magterület északi határáig a számottevő mennyiségű görög kerámiával rendelkező tengerparti lelőhelyek (Al Mina, Ras al-Bassit, Ras ibn-Hani, Tell Sukas, Tabbat al Hammam, 2. térkép) közel egynapra hajóútra fekszenek egymástól, és egy megtervezett hálózat elemeit mutatják (conscious organizing principle). Mindössze Tell Sukas és Tabbat al-Hammam között hiányzik az összeköttetés, amely hiátust lehet, hogy valamely itteni föníciai város pótolta, vagy a kutatás nem talált még rá a hiányzó láncszemre. Ez a hálózat legdélebbre Byblosig, illetve annak felségterületéig, a sűrűbb település- és kikötőhálózattal rendelkező föníciai magterületig terjedhetett. Ennek a településszerkezetnek a kialakulása – amennyiben kialakulása tényleg ezt a vezérelvet követte – megelőzte az „elgörögösödés” időszakát, és egy olyan parti övezetben jöhetett létre, amely korábban nem rendelkezett olyan sűrű településhálózattal, mint a tőle délebbre fekvő föníciai magterület partvidéke. Ez a jelenség a következő lehetőségeket veti fel:

¹⁰⁷ *Lanfranchi* 2000: 10–11.

¹⁰⁸ *Kempinski – Niemeier* 1993: 259.; *Niemeier* 1994: 31–38.; *Niemeier* 1995: 304–305.; *Kempinski* 2002.

¹⁰⁹ *Naveh* 1962: 89–113.; *Fantalkin* 2001: 3–165.

¹¹⁰ *Rollinger* 2001: 250.

¹¹¹ *Rollinger* 2001: 250.

¹¹² *Lanfranchi* 2000: 9–10.

¹¹³ *Haider* 1996: 63–66.; *Lanfranchi* 2000. 10.

¹¹⁴ *Lanfranchi* 2000: 10–11.

A településhálózat kialakulása a Kr. e. 9. század végén, a 8. század első felében, az asszír hódítás előtt zajlott le. Az egy napi hajóutakra létesített kikötők hálózata azonban bármely tengerjáró néphez köthető (szír, föníciai, görög).

Amennyiben ezek szíriai/föníciai kikötők/települések voltak, a Kr. e. 8. század közepéig a helyi áru dominál bennük, és csak luxuscikként importáltak görög kerámiát.

Lehetséges ugyan, hogy ezt a hálózatot korai görög kereskedők alakították ki, ám sokkal valószínűbb, hogy csak később telepedtek rá arra a már meglévő kikötőhálózatra, amelynek feladata a Föníciai kikötőhálózat és a később Kilikia néven ismert területek kereskedelmi rendszereinek összekapcsolása, valamint az észak-szíriai államok tengeri kijáratokkal történő ellátása lehetett. A görög kerámiával fémjelzett hálózat a föníciai magterület és érdekszféra északi határán véget ér, illetve felszívódik a föníciai kikötővárosok hálózatában.

Ez a kikötőhálózat a Kr. e. 8. század második felétől azonban a görög hatás erősödését bizonyító kerámialeleteket produkál. Ezek azok a lelőhelyek, amelyeken a kutatás görög kereskedők megtelepedését feltételezi. Ennek oka lehet, hogy a távolabbi, a szárazföld belsejében fekvő észak-szíriai városok (Arpad, Kullania, Qarqar, Aleppo, ħamāt, Manšuāte, šūpat) asszír hódolt-ság alatt nem tudták, vagy nem is akarták megakadályozni ezt a görög előretörést.

Ez a településszerkezet tehát inkább kereskedelmi jelleget mutat, és csak másodlagos szempontból lehet a görög zsoldosok levantei megjelenéséhez kötni, amennyiben szolgálhatott part-raszállításuk színhelyéül.

Ezen települések státuszáról (emporion, apoikeia, enoikismos) is komoly vita folyik.¹¹⁵

Megállapítható – ahogy *Lanfranchi* fogalmazott –, hogy „a görög kerámia mennyiségi növekedése, illetve az észak-szíriai és kilikiai partvidéken történő görög megtelepedés mögött megfigyelhető legfontosabb történelmi esemény az asszír tartományi adminisztráció kiterjesztése, azon belül is a hódítás utáni asszír konszolidáció lehetett”.¹¹⁶ Ez az asszír adminisztráció azonban csak szigorú korlátok között engedte meg a kereskedelmet.

Qurdi-Aššur-lāmur, III. Tukulti-apil-Ešarra egy Föníciában székelő helytartója¹¹⁷ például királyi parancsra megtiltotta a sidóniaknak, hogy a Libanon-hegységben kivágott cédrust eladják az egyiptomiaknak és a filiszteusoknak,¹¹⁸ akik maguk is komoly szereplői voltak a kelet-nyugati kereskedelemnek.¹¹⁹ Ezzel a hajóépítéshez fontos, stratégiai nyersanyagtól fosztotta meg a Levante déli felének két fontos szereplőjét. Bár a forrás erről nem szól, de nyilván az északi partvidék fontos szereplői, a keleti görögök is elveszítették ezt a nyersanyagot. II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705) pedig azt tiltotta meg damascusi helytartójának, hogy egy másik stratégiai nyersanyagot, vasat adjanak el az araboknak.¹²⁰ A kereskedelem azonban nem szűnt meg a szomszédos, rivális államokkal, csak szigorú asszír ellenőrzés alá került. II. Šarrukīn maga hozott létre egy kereskedőtelepet (kāru) az egyiptomi határon,¹²¹ amelyet talán nyugodtan nevezhetünk kereskedelmi

¹¹⁵ Perreault 1991: 393–406.; Perreault 1993: 59–83.

¹¹⁶ Lanfranchi 2000: 11.

¹¹⁷ Qurdi-Aššur-lāmur tisztségével kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre egyértelmű adat. A szakirodalomban felmerült, hogy esetleg Šimírta tartomány helytartója volt (*Van Buylaere* 2002: 1021.), legutóbb *Shigeo Yamada* mellett érvelt, hogy a *rab kāri* tisztséget töltötte be (*Yamada* 2008).

¹¹⁸ *Saggs* 2001: 155–158.; NL 12 (ND 2715). Simo Parpola újabb átírását közli *Rollinger* (2001: 237. és j. 20.), valamint *Parker* 2000. A szöveghez újabb fontos kommentárt fűzött *Yamada* 2008: 303–305.

¹¹⁹ *Vanschoonwinkel* 1999: 85–107.

¹²⁰ *Parpola* 1987: no. 179. (CT 53: 10.)

¹²¹ Nimrud prizma, D töredék, col. iv: 42–49.; *Gadd* 1954: pls. 45–46.; *Reich* (*Reich* 1984: 32–38.) az 1. térképen is látható, az egyiptomi határ mentén fekvő Tell Abu Salimát azonosítja ezzel a kāru-val.

kapunak, ahol asszír és egyiptomi kereskedők szabadon kereskedhettek egymással – persze szigorú vámok és ellenőrzés mellett. Az asszírok nem csak egy-egy ilyen kereskedelmi kaput jelöltek ki. A forrásokból úgy tűnik, hogy meglévő kereskedővárosok is kaphattak olyan státuszt, amely feljogosította őket arra, hogy idegenekkel kereskedjenek. Qurdi-Aššur-lāmur, már említett, III. Tukulti-apil-Ešarrának írt levelében írja a következőket: „Ami Tyros királyát illeti – aki-vel kapcsolatban a király ekképpen utasított – »Beszélj vele kedvesen!« – valamennyi kārū az övé maradt, szolgálai szabadon léphetnek be és hagyhatják el a bīt kārī-kat, (ott) adhatnak és vehetnek. A Libanon-hegység a rendelkezésükre áll, kedvük szerint mehetnek fel rá, jöhetnek le róla és termelhetnek ki belőle fát. Adót (miksi) vetettem ki azokra, akik fát hoznak le, a Libanon-hegység valamennyi kārū-jába adószedőket neveztem ki, akik őrséget állnak (a forgalom felett). Adószedőt neveztem ki azokba a kārū-kba is, amelyek Sidónhoz tartoznak, de a sidóniak elkergették őt. Később itu'ákat küldtem a Libanon-hegységbe, akik megfélemlítették az embereket. Ezek után üzentek nekem (az ottaniak), és az adószedőt magukkal vitték Sidónba. Ekkor egyezséget kötöttem velük: lehozhatják a fát és végezhetik a munkájukat, de Egyiptomnak és a filiszteusoknak nem adhatnak belőle, máskülönben nem engedem fel őket a hegyekbe”.¹²² A kārū-kban csak az-azal lehetett kereskedni, amit az asszírok megengedtek. Ezek a tehát nem voltak valódi szabadkereskedelmi övezetek, kereskedelmi kapuk, mert az asszírok mindenhol megtiltották, hogy stratégiai nyersanyagokat és bizonyos késztermékeket vigyenek külföldre. A már említett cédrusfa és vas mellett ilyen lehetett minden fegyver, a ló, az arany és az ezüst is. Van olyan forrásunk, mely szerint a kārū-kban rabszolgákat is tilos volt árulni.¹²³ Ez a korlátozott, az asszírok által megvámolt és ellenőrzött kereskedelem – kárpótlásként egyfelől új piacokat nyitott meg a föníciai kereskedők számára – ugyanakkor számos korábbi szereplőt kiszorított a korábbi, szabadabb kereskedelemről.

Mindezek ellenére kétség sem fér hozzá, hogy a tengerjáró népek kereskedelmi rendszereinek összekötése az Asszír Birodalom kereskedelmi rendszereivel és rajtuk keresztül a keleti kereskedelemmel, az ókori világ legelső világpiacának létrejöttéhez vezetett, merthogy az Asszír Birodalom építésének egyik legfontosabb eleme a kereskedelmi hálózatok bekebelezése és egy világkereskedelmi rendszer létrejöttének elősegítése volt¹²⁴ – az Asszír Birodalom javára.

Hivatkozott irodalom

- Aharoni, Y.: Arad Inscriptions. Jerusalem 1981.
 Almagro, M.: Deposito de la Ría de Huelva. Inventaria Arch. Espana. 1958. 1–4 E.1 (39) 273ff.
 Almagro-Gorbea, M.: Cascos del Bronce Final en la Peninsula Iberica. Trabajos de Prehistorica (1973: 30.) 349ff.
 Amandry, P.: Chaudrons à Protomes de Taureau en Orient et en Grèce. In: The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman. Ed. Weinberg, S. Locust Valley 1956. 239–261.

¹²² Saggs 2001: 155–158.; NL 12 (ND 2715.). *Vér Ádám* fordítása (*Vér* 2011: 200–201.)

¹²³ Lanfranchi – Parpola 1990: no. 150. (CT 53: 59.)

¹²⁴ Lanfranchi 2000: 12.

- Aro, S. – Whiting, R. M. (eds.): *The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Tvärminne, Finland, October 8–11, 1998.* (Melammu Symposia, 1.) Helsinki 2000.
- Aubet, M. E.: *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies and Trade.* Cambridge 1993.
- Aymard, A.: *Mercenariat et histoire grecque.* In: *Aymard, A.: Études d'histoire ancienne.* Paris 1967. 487–498.
- Barnett, R. D.: *Ancient Ivories of the Middle East.* (Qedem 14.) Jerusalem 1982.
- Barnett, R. D.: *The Amathus Shield-Boss Rediscovered and the Amathus Bowl Reconsidered. Report of the Department of Antiquities.* Cyprus 1977. 157–169.
- Barron, A.: *The Art of War: Proof or Propaganda.* Canadian Society for Mesopotamian Studies Journal (2011: 6.) 39–45.
- Bengtson, H.: *Die „Ionier“ in der Überlieferung des Alten Orients.* Philologus (1937: 92.) 148–155.
- Bettalli, M.: *I mercenari nel mondo greco 1: Dalle origini alla fine del V. sec. a.C.* Pisa 1995.
- Blum, H.: *Anatolien, die Ilias und die sogenannte „Kontinuitätsthese“.* Klio (2002: 84.) 275–318.
- Boardman, J.: *Al Mina and History.* Oxford Journal of Archaeology (1990: 9.) 169–190.
- Boardman, J.: *Aspects of Colonization.* Bulletin of the American Society of Oriental Research (2001: 322.) 33–42.
- Boardman, J.: *Orientalen auf Kreta.* In: *Dädalische Kunst auf Kreta.* Hrsg. Hoffmann, H. Hamburg 1970. 14–25.
- Boardman, J.: *The Excavated History of Al Mina.* In: *Ancient Greeks, West and East.* Ed. Tsatschlidze, G. R. Mnemosyne, Supplementum 196. Leiden 1999. 135–161.
- Boardman, J.: *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade.* London 2000.
- Bol, P. C.: *Argivische Schilde. Olympische Forschungen XVII.* Berlin – New York 1989.
- Born, H.: *Herstellung und Gebrauch bronzener Rundschilde aus Nordwest Iran.* Acta Praehistorica et Archaeologica (1988: 20.) 159–172.
- Bottéro, J. (ed.): *Ancestors of the West. Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece.* Chicago 2000.
- Boysal, Y.: *Toprakale'de Yeni Yapılan Kazılarda Ele Geçen Bir Urartu Kalkani.* In: *VI. Türk Tarih Kongresi,* 71–75. Türk Tarih Kurumu Yayınlar, IX Seri, 6. Ankara 1967.
- Braun, T. F. R. G.: *The Greeks in Egypt.* In: *Cambridge Ancient History III/3: The Expansion of the Greek World. Eighth to Sixth Centuries B.C.* Eds. Boardman, J. – Hammond, N. G. L. Cambridge 1982b. 32–56.
- Braun, T. F. R. G.: *The Greeks in the Near East.* In: *Cambridge Ancient History III/3: The Expansion of the Greek World. Eighth to Sixth Centuries B. C.* Eds. Boardman, J. – Hammond, N. G. L. Cambridge 1982a. 1–31.
- Brinkman, J. A.: *The Akkadian Words for „Ionia“ and „Ionian“.* In: *Daidalikon. Studies in Memory of R. V. Shoder.* Ed. Sutton, R. F. Wauconda 1989. 53–71.
- Burkert, W.: *Die Griechen und der Orient. Von Homer bis zu den Magiern.* München 2003.
- Burkert, W.: *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age.* *Revealing Antiquity* 5. Cambridge 1997.
- Burstein, S. M.: *Greek Contact with Egypt and the Levant: ca. 1600–500 B. C.: an overview.* *The Ancient World* (1996: 27.) 20–28.
- Burstein, S. M.: *The Babyloniaca of Berossus. Sources and Monographs, Sources from the Ancient Near East I/5.* Malibu 1978.
- Cogan, M. – Tadmor, H.: *Gyges and Ashurbanipal.* *Orientalia* (1977: 46.) 65–85.
- Coldstream, J. N.: *Early Greek Visitors to Cyprus and the Eastern Mediterranean.* In: *Cyprus and the East Mediterranean in the Iron Age.* Ed. Tatton-Braun, V. London 1989. 90–95.

- Coldstream, J. N.*: Gift Exchange in the Eighth Century B. C. In: *The Greek Renaissance in the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*. Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen 4, XXX. Ed. *Hägg, R.* Stockholm 1983. 201–206.
- Coldstream, J. N.*: Greeks and Phoenicians in the Aegean. In: *Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über die phönizische Expansion im Westlichen Mittelmeerraum in Köln vom 24. bis 27. April 1979*. Madrider Beiträge 8. Ed. *Niemeyer, H. G.* Mainz am Rhein 1982. 261–275.
- Cook, R. M.*: Amasis and the Greeks. *Journal of Hellenic Studies* (1937: 57.) 227–237.
- Cook, R. M.*: The Greeks in Ionia and the East. *Ancient People and Places*, 31. London 1962.
- Curtis, J. E.*: Mesopotamian Bronzes from Greek Sites: the Workshops of Origin. *Iraq* (1994: 56.) 1–25.
- Dalley, S. – Reyes, A. T.*: Mesopotamian Contact and Influence in the Greek World, I: to the Persian Conquest. In: *The Legacy of Mesopotamia*. Ed. *Dalley, S.* Oxford 1998. 85–106.
- Dalley, S. (ed.)*: *The Legacy of Mesopotamia*. Oxford 1998.
- Dalley, S.*: Sennacherib and Tarsus. *Anatolian Studies* (1999: 49.) 73–80.
- de Souza, P.*: Greek Piracy. In: *The Greek World*. Ed. *Powell, A.* London 1995. 179–198.
- de Souza, P.*: *Piracy in the Greco-Roman World*. Cambridge 1999.
- Deger-Jalkotzky, S. (Hrsg.)*: Griechenland, die Ägäis und die Levante während der „Dark Ages“ vom 12. bis zum 9. Jahrhundert v. Chr. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NÖ) 11–14.10.1980. Wien 1980.
- Dezső, T.*: Oriental Influence in the Aegean and Eastern Mediterranean Helmet Traditions in the 9th–7th Centuries B. C.: The Patterns of Orientalization. *British Archaeological Reports, International Series*, 691. Oxford 1998.
- Dezső, T.*: Near Eastern Helmets of the Iron Age. *British Archaeological Reports*, S992, Oxford 2001.
- Dinçol, A. M. – Dinçol, B.*: Die neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf. In: *Studio Historiae Ardens. Ancient Near eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*. Eds. *van den Hout, T. P. J. – de Roos, J.* Istanbul 1995. 23–55.
- Dunbabin, T. J.*: The Greeks and Their Eastern Neighbors. *Studies in the Relations between Greece and the Countries of the Near East in the Eight and Seventh Centuries B. C.* Society for the Promotion of Hellenic Studies, Supplementary Paper 8. London 1957.
- Ebbinghaus, S.*: Begegnungen mit Ägypten und Vorderasien im archaischen Heraheiligtum von Samos. In: *Stranieri e non-cittadini nei santuari greci*. Ed. *Naso, A.* Udine 2005. 187–229.
- Egg, M.*: Italische Helme. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Monographien* 11, 1–2. Mainz 1986.
- Elat, M.*: The Economic Relations of the Neo-Assyrian Empire with Egypt. *Journal of the American Oriental Society* (1978: 98.) 20–34.
- Elayi, J. – Cavigneaux, A.*: Sargon II et les Ioniens. *Oriens Antiquus* (1979: 18.) 59–77.
- Falsone, G.*: Phoenicia as a Bronzeworking Centre in the Iron Age. In: *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000–539 B. C.* Ed. *Curtis, J. E.* London 1988. 227–250.
- Fantalkin, A. – Tal, O.*: Re-discovering the Iron Age Fortress at Tell Qudadi in the Context of Neo-Assyrian Imperialistic Policies, *Palestine Exploration Quarterly* (2009: 141.) 188–206.
- Fantalkin, A.*: Identity in the Making: Greeks in the Eastern Mediterranean During the Iron Age. In: *Villing, A. – Schlotzhauer, U.*: Naukratis: Greek Diversity in Egypt. *Studies in East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*. The British Museum Research Publication, 62. London 2006. 199–208.

- Fantalkin, A.*: Mešad Hashavyahu. Its Material Culture and Historical Background. Tel Aviv (2001: 28.) 3–165.
- Frankenstein, S.*: The Phoenicians in the Far West. A Function of Neo-Assyrian Imperialism. In: Power and Propaganda. Mesopotamica, Copenhagen Studies in Assyriology, 7 Ed. *Larsen, T.* Copenhagen 1979. 263–294.
- Franz, J. P.*: Krieger, Bauern, Bürger. Untersuchungen zu den Hoplitzen der archaischen und klassischen Zeit. Frankfurt 2002.
- Freyer-Schauenburg, B.*: Elfenbein aus dem samischen Heraion. Hamburg 1966.
- Fuchs, A.*: Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad. Göttingen 1994.
- George, A. R.*: Assyria and the Western World. In: Assyria 1995. Proceedings of the 10th Assyriology Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project. Eds. *Parpola, S.* – *Whiting, R. M.* Helsinki 1997. 69–75.
- Giangulio, M.*: Avventurieri, mercanti, coloni, mercenari. Mobilità umana e circolazione di risorse nel Mediterraneo arcaico. In: I Greci: Storia, cultura, arte, società 2.1. Una storia greca. Formazione. Ed. *Settis, S.* Torino 1996. 497–525.
- Gitin, S.*: The Neo-Assyrian Empire and Its Western Periphery. The Levant with a Focus on Philistine Ekron. In: Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project. Eds. *Parpola, S.* – *Whiting, R. M.* Helsinki 1997. 77–104.
- Gjerstad, E.*: The Stratification at Al Mina (Syria) and its Chronological Evidence. *Acta Archaeologica* (1974: 45.) 107–123.
- Graham, A. J.*: The Historical Interpretation of Al Mina. *Dialogues d'histoire ancienne* (1986: 12.) 51–65.
- Greenfield, J. C.*: Arameans and Aramaic in Anatolia. In: XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale, 6–10/VII/1987 – Istanbul. Eds. *Erkanal, H.* – *Donbaz, V.* – *Uğuroğlu, A.* Ankara 1998. 199–208.
- Guralnick, E.*: East to West. Near Eastern Artifacts from Greek Sites. In: La circulation des biens, des personnes et des idées dans le Proche-Orient ancien. Actes de la XXXVIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 8–10 juillet 1991). Eds. *Charpin, D.* – *Joannès, F.* Paris 1992. 327–340.
- Guralnick, E.*: Greece and the Near East. Art and Archaeology. In: Daidalikon. Studies in Memory of Raymond V. Schoder. Ed. *Sutton, R. F.* Illinois 1988. 151–176.
- Haider, P. W.*: Griechen im Vorderen Orient und in Ägypten bis ca. 590 v. Chr. In: Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der früharchaischen Zeit. Ed. *Ulf, C.* Berlin 1996. 59–115.
- Hale, J. B.* – *Sharvit, J.*: Tracking an Archaic Greek Warrior in the Near East. A Corinthian Helmet from Haifa Bay, Israel. In: 113th AIA and APA Joint Annual Meeting Abstracts. 2011. 46–47.
- Helck, W.*: Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr. Darmstadt 1995.
- Helm, P. R.*: „Greeks” in the Neo-Assyrian Levant and „Assyria” in Early Greek Writers. Diss. Ann Arbor 1980.
- Herrmann, H.-V.*: Der Kessel der orientalisierenden Zeit. Olympische Forschungen VI/1. Berlin 1966b.
- Herrmann, H.-V.*: Kesselattaschen. In: Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie. Vol. V. Hrsg. *Edzard, D. O.* Berlin 1976–1980. 574–578.
- Herrmann, H.-V.*: Urartu und Griechenland. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (1966a: 81.) 79–141.

- Hodges, E. R.: *Cory's Ancient Fragments of the Phoenician, Carthaginian, Babylonian, Egyptian and other Authors. A New and Enlarged Edition.* London 1876.
- Hoffmann, H.: *Early Cretan Armourers.* Mainz 1972.
- Jantzen, U.: *Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos. Samos VIII.* Bonn 1972.
- Jarva, E.: *Archaiologia on Archaic Greek Body Armour.* Rovaniemi 1995.
- Jasink, A. M.: *I Greci in Cilicia nel periodo Neo-Assiro.* *Mesopotamia* (1989: 24.) 117–128.
- Kammerzell, F.: *Studien zu Sprache und Geschichte der Karer in Ägypten.* Göttinger Orientforschungen, Series 4, vol. 27. Wiesbaden 1993.
- Kaplan, P.: *The Social Status of the Mercenary in Archaic Greece.* In: *Oikistes. Studies in Constitutions, Colonies, and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A. J. Graham.* Eds. Gorman, W. – Robinson, E. W. Leiden 2002. 229–243.
- Karavites, P.: *Philotes, Homer and the Near East.* *Athenaeum* (1986: 64.) 474–481.
- Karavites, P.: *Promise-giving and treaty-making. Homer and the Near East.* *Mnemosyne Suppl.* 119. Leiden 1992.
- Kearsley, R. A.: *Greeks Overseas in the 8th Century B. C. Euboeans, Al Mina and Assyrian Imperialism.* In: *Ancient Greeks, West and East.* *Mnemosyne, Suppl.* 196. Ed. Tsetskhladze, G. R. Leiden 1999. 109–134.
- Kearsley, R. A.: *The Greek Geometric Wares from Al Mina Levels 10–8 and Associated Pottery.* *Mediterranean Archaeology* (1995: 8.) 7–81.
- Kempinski, A. – Niemeier, W. P.: *Kabri 1993.* *Israel Exploration Journal* (1993: 43.) 259.
- Kempinski, A. (ed.): *Tel Kabri. The 1986–1993 Excavation Seasons.* Tel Aviv 2002.
- Kestemont, G.: *Les Phéniciens en Syrie du Nord.* *Studia Phoenicia* (1985: 3.) 135–153.
- Kilian-Dirlmeyer, I.: *Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr.* *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* (1985: 32.) 215–254.
- Kopcke, G. – Tokumaru, I. (eds.): *Greece between East and West: 10th–8th Centuries B. C. Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15–16th, 1990.* Mainz 1992.
- Kopcke, G.: *What Role for Phoenicians?* In: *Greece between East and West: 10th–8th Centuries B. C. Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15–16th, 1990.* Eds. Kopcke, G. – Tokumaru, I. Mainz 1992. 103–113.
- Kuhr, A.: *„Greeks“ and „Greece“ in Mesopotamian and Persian Perspectives.* A Lecture delivered at New College, Oxford, on 7th May, 2001. The Twenty-First J. L. Myres Memorial Lecture. Oxford 2002.
- Kuhr, A.: *Assyrian and Babylonian Traditions in Classical Authors. A Critical Synthesis.* In: *Mesopotamie und Seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4–1. Jt. v. Chr.* XXV. *Rencontre Assyriologique Internationale*, Berlin, 3–7. Juli 1978. I–II. Hrsg. Nissen, H.-J. – Renger, J. Berlin 1982. 539–553.
- Kunze, E.: *Beinschienen.* *Olympische Forschungen*, XXI. Berlin – New York 1991.
- Kunze, E.: *Kretische Bronzereliefs.* Stuttgart 1931.
- Kunze, E.: *Schildbeshläge.* In: *V. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia.* Berlin 1956. 35–68.
- Kyrieleis, H. – Röllig, W.: *Ein altorientalischer Pferdeschmuck aus dem Heraion.* *MDAIA* (1988: 103.) 37–75.
- Kyrieleis, H.: *Babylonische Bronzen im Heraion von Samos.* *JDAI* (1979: 94.) 32–48.
- Kyrieleis, H.: *Orientalische Bronzen aus Samos.* *Archäologischer Anzeiger Heft* (1969: 2.) 166–171.

- Lanfranchi, G. B. – Parpola, S. (eds.):* The Correspondence of Sargon II. Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces. State Archives of Assyria, V. Helsinki 1990.
- Lanfranchi, G. B.:* Dinastie e tradizioni regie d'Anatolia: Frigia, Cimmeri e Lidia nelle fonti Neo-Assire e nell'ottica Erodotea. In: Dall'Indo a Thule: i Greci, i Romani, gli altri. Labirinti. Collana del Dipartimento di scienze Filologiche e Storiche dell'Università di Trento, 24. Eds. Aloni, A. – de Finis, L. Trento 1996. 89–111.
- Lanfranchi, G. B.:* The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8th and 7th Centuries B. C. In: The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Tvärminne, Finland, October 8–11, 1998. Melammu Symposia, 1. Eds. Aro, S. – Whiting, R. M. Helsinki 2000. 7–34.
- Lang, M. – Rollinger, R.:* Im Herzen der Meere und in der Mitte des Meeres – Das Buch Ezechiel und die in assyrischer Zeitfassbaren Vorstellungen von den Grenzen der Welt. In: Interkulturalität in der Alten Welt. Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts. Hrsg. Rollinger, R. – Gufler, B. – Lang, M. – Madeiter, I. Wiesbaden 2010. 207–264.
- Leichty, E.:* The Royal Inscriptions of Esarhaddon. King of Assyria (680–669 BC). The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, 4. Winona Lake 2011.
- Lipiński, E.:* Gyges et Lygdamis d'après les sources neo-assyriens et hébraïques. In: XXXIVe Rencontre Assyriologique Internationale, 6–10/VII/1987 – Istanbul. Eds. Erkanal, H. – Donbaz, V. – Uğuroğlu, A. Ankara 1998. 159–166.
- Lipiński, E.:* The Cypriot Vassals of Esarhaddon. In: Ah Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor. Scripta Hierosolymitana 33. Eds. Cogan, M. – Eph'al, I. Jerusalem 1991. 58–64.
- Luckenbill, D. D.:* The Annals of Sennacherib. Oriental Institute Publications, 2. Chicago 1924.
- Luke, J.:* Ports of Trade. Al Mina and Geometric Pottery in the Levant. British Archaeological Reports, International Series, 1100. Oxford 2003.
- Luraghi, N.:* Traders, Pirates, Warriors: The Proto-History of Greek Mercenary Soldiers in the Eastern Mediterranean. Phoenix (2006: 60.) 21–47.
- Mallowan, M.:* The Nimrud Ivories. London 1978.
- Markoe, G.:* In Pursuit of Metal. Phoenicians and Greeks in Italy. In: Greece between East and West: 10th–8th Centuries B. C. Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15–16th, 1990. Eds. Kopcke, G. – Tokumaru, I. Mainz 1990. 61–84.
- Markoe, G.:* Phoenician Bronze Bowls from Cyprus and the Mediterranean. University of California Publications, Classical Studies, 26. Berkeley – Los Angeles 1985.
- Matthäus, H.:* Zur Rezeption orientalischer Kunst-, Kultur- und Lebensformen in Griechenland. In: Anfänge politischen Denkens in der Antike. Die nachöstlichen Kulturen und die Griechen. Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 24. Hrsg. Raaflaub, K. München 1993. 165–186.
- Maxwell-Hyslop, K. R.:* „Urtartian Bronzes in Etruscan Tombs”. Iraq 18 (1956). 150ff.
- Mayer, W.:* Zypern und Ägäis aus der Sicht der Staaten Vorderasiens in der 1. Hälfte des 1. Jahrtausends. Ugarit Forschungen (1996: 28.) 463–484.
- Merhav, R.:* Everyday and Ceremonial Utensils. In: Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E. Ed. R. Merhav. Jerusalem 1991. 200–241.
- Michaelidou-Nicolaou, I.:* Repercussions of the Phoenician Presence in Cyprus. In: Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B. C. Ed. Lipiński, E. Studia Phoenicia, 5. Orientalia Lovaniensia Analecta. Leuven (1987: 22.) 331–338.
- Morris, S.:* Homer and the Near East. In: A New Companion to Homer. Mnemosyne Supplement 163. Eds. Morris, I. – Powell, B. Leiden 1997. 599–623.

- Muscarella, O. W.*: Greek and Oriental Cauldron Attachments. A Review. In: Greece between East and West. 10–8th Centuries B. C. Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15–16th, 1990. Eds. *Kopcke, G. – Tokumaru, I.* Mainz 1992. 16–45.
- Muscarella, O. W.*: King Midas of Phrygia and the Greeks. In: Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honour of Tahsin Özgüç. Ed. *Emre, K. et al.* Ankara 1989. 333–344.
- Muscarella, O. W.*: Near Eastern Bronzes in the West. The Question of Origin. In: Art and Technology. A Symposium on Classical Bronzes. Eds. *Doehringer, S. et al.* Boston 1970. 109–128.
- Muscarella, O. W.*: Relations between Phrygia and Assyria in the 8th Century B. C. In: XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale, 6–10/VII/1987. Eds. *Erkanal, H. – Donbaz, V. – Uğuroğlu, A.* Istanbul, Ankara 1998. 149–158.
- Muscarella, O. W.*: The Background to the Phrygian Bronze Industry. In: Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000–539 B. C. Ed. *Curtis, J. E.* London 1988. 177–192.
- Muscarella, O. W.*: The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments. *Hesperia* (1962: 31.) 317–329.
- Muscarella, O. W.*: Winged Bull Cauldron Attachments. *MMJ* 1. 1968. 7–18.
- Myres, J. L.*: The Amathus Bowl. A Long-Lost Masterpiece of Oriental Engraving. *Journal of Hellenic Studies* (1933: 53.) 25–39.
- Na'aman, N.*: Sargon II and the Rebellion of the Cypriote Kings against Shilṭa of Tyre. In: Ancient Israel and Its Neighbours. Interaction and Counteraction. Collected Essays. Vol. 1. Winona Lake 2005a. 118–128.
- Na'aman, N.*: The Conquest of Yadnana according to Sargon II's Inscriptions. In: Ancient Israel and Its Neighbours. Interaction and Counteraction. Collected Essays. Vol. 1. Winona Lake 2005b. 129–134.
- Naveh, J.*: The Excavations at Meşad Hashavyahu. *Israel Exploration Journal* (1962: 12.) 89–113.
- Niemeier, B. – Niemeier, W. D.*: Archaic Greek and Etruscan Pottery. In: Tel Kabri. The 1986–1993 Excavation Seasons. Ed. *Kempinski, A.* Tel Aviv 2002. 223–242.
- Niemeier, W. D.* 1995: Greek Mercenaries in Phoenicia. New Evidence from Tel Kabri. *American Journal of Archaeology* 99. 304–305.
- Niemeier, W. D.*: Archaic Greeks in the Orient. Textual and Archaeological Evidence. *Bulletin of the American Society of Oriental Research* (2001: 322.) 11–32.
- Niemeier, W. D.*: C. Greek Pottery Evidence for Greek Mercenaries at Kabri. In: Excavations at Kabri. Preliminary Report of 1992–1993 Seasons 7–8. Eds. *Kempinski, A. – Niemeier, W. D.* Tel Aviv 1994. 31–38.
- Oded, B.*: The Phoenician Cities and the Assyrian Empire in the Time of Tiglath-Pileser III. *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* (1974: 90.) 38–49.
- Parke, H. W.*: Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus. Oxford 1933.
- Parker, B. J.*: The Earliest Known References to the Ionians in the Cuneiform Sources. *Ancient History Bulletin* (2000: 14.) 68–77.
- Parpola, S.*: Assyria's Expansion in the 8th and 7th Centuries and its Long-Term Repercussions in the West. In: Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past. Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbours from the Late Bronze Age through Roman Palaestina. Proceedings of the Centennial Symposium. W. F. Albright Institute of Archaeological Research and American Schools of Oriental Research. Jerusalem, May 29–May 31. 2000. Eds. *Dever, W. G. – Gitin, S.* Winona Lake 2003. 99–111.
- Parpola, S.*: The Correspondence of Sargon II. Part I. Letters from Assyria and the West. State Archives of Assyria, I. Helsinki 1987.

- Patzek, B.*: Griechen und Phöniker in homerischer Zeit. Fernhandel und der orientalische Einfluß auf die frühgriechischer Kultur. Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte (1996b: 15.) 1–32.
- Patzek, B.*: Homer und der Orient. In: Vom Halys zum Euphrat. Altertumskunde des Vorderen Orients, 7. Eds. *Magen, U.* – *Rashad, M.* Münster 1996a. 215–225.
- Perreault, J. Y.*: Les débuts de la présence effective de grecs sur la côte syro-palestinienne à l'âge du fer. In: O hellenismos sten Anatole. International Meeting of History and Archaeology, Delphi 6–9. November 1986. Athens 1991. 393–406.
- Perreault, J. Y.*: Les emporia grecs du Levant: mythe ou réalité? In: L'Emporion. Eds. *Bresson, A.* – *Rouillard, P.* Paris 1993. 59–83.
- Pflug, H.*: Griechische Helme Geometrischer Zeit. In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, 14. Ed. *A. Bottini et al.* Mainz 1988. 11–26.
- Piotrovsky, B. B.*: Karmir Blur I. Rezultaty Raskopok 1939–1949. Erevan 1950.
- Piotrovsky, B. B.*: Karmir Blur II. Rezultaty Raskopok 1949–1950. Erevan 1952.
- Piotrovsky, B. B.*: Karmir Blur III. Rezultaty Raskopok 1950–1953. Erevan 1955.
- Popham, M. R.* – *Lemos, I.*: A Euboean Warrior Trader. Oxford Journal of Archaeology (1995: 14.) 151–157.
- Popham, M. R.*: Precolonization: Early Greek Contact with the East. In: The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman. Eds. *Tsetschkladze, G. R.* – *De Angelis, F.* Oxford 1994. 11–34.
- Porter, B. N.*: Audiences for the Cyprus Stela of Sargon II. In: Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday. Leipziger Altorientalistische Studien, 2. Eds. *Lanfranchi, G. B.* – *Bonacossi, D. M.* – *Pappi, C.* – *Ponchia, S.* Wiesbaden 2012. 669–676.
- Quinn, J. D.*: Alcaeus 48 (B 16) and the Fall of Ascalon 604 B. C. Bulletin of the American Society of Oriental Research (1961: 164.) 19–20.
- Raaflaub, K. A.*: Influence, Adaptation, and Interaction. Near Eastern and Early Greek Political Thought. In: The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Tvärminne, Finland, October 8–11. 1998. Melammu Symposia, 1. Eds. *Aro, S.* – *Whiting, R. M.* Helsinki 2000. 51–64.
- Radner, K.*: The stela of Sargon II of Assyria at Kition. A focus for an emerging Cypriote identity? In: Interkulturalität in der Alten Welt, Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts. Hrsg. *Rollinger, R.* – *Güfeler, B.* – *Lang, M.* – *Madreiter, I.* Wiesbaden 2010. 429–449.
- Rathje, A.*: Oriental Imports in Etruria in the Eighth and Seventh Centuries B. C. Their Origins and Implications. In: Italy before the Romans. The Iron Age Orientalizing and Etruscan Periods. Eds. *Ridgway D.* – *Ridgway, F. R.* London 1979. 145–183.
- Ray, J. D.*: Soldiers to Pharaoh. The Carians of Southwest Anatolia. In: Civilizations of the Ancient Near East. Vol. 2. Ed. *Sasson, J. M.* New York 1995. 1185–1194.
- Reich, R.*: The identification of the „Sealed kāru of Egypt“. Israel Exploration Journal (1984: 34.) 32–38.
- Renger, J.*: Griechenland und der Orient – Der Orient und Griechenland. Oder zur Frage von Ex Oriente Lux. In: Christian Meier zur Diskussion. Hrsg. *Bernett, M.* – *Nippel, W.* – *Winterling, A.* Stuttgart 2008. 1–32.
- Riis, P. J.*: Griechen in Phönizien. In: Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über „Die phönizischer Expansion im westlichen Mittelerraum“ in Köln vom 24. bis 27. April 1979. Madrider Beiträge, 8. Hrsg. *Niemeyer, H. G.* Mainz 1982. 237–255.

- Robertson, M.: The Excavations at Al Mina, Sueidia, 4. The Early Greek Vases. *Journal of Hellenic Studies* (1940: 60.) 2–21.
- Rollinger, R.: Altorientalische Motivatik in der frögriechischen Literatur. In: *Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der früharchaischen Zeit.* Ed. Ulf, C. Berlin 1996. 156–210.
- Rollinger, R.: Assur, Assyrien und die klassische Überlieferung Nachwirken Deutungsmuster und historische Reflexion. In: *Assur – Gott, Stadt und Land. 5. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft 18–21. Februar 2004 in Berlin. Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft, 5.* Hrsg. Renger, J. Wiesbaden 2011a. 311–346.
- Rollinger, R.: Der Blick aus dem Osten. „Griechen“ in vorderasiatischen Quellen des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr. – eine Zusammenschau. In: *Der Orient und die Anfänge Europas. Kulturelle Beziehungen von der Späten Bronzezeit bis zur Frühen Eisenzeit.* Hrsg. Matthäus, H. – Oettinger, N. – Schröder, S. *Philippika* (2011b: 42.) Wiesbaden, 267–282.
- Rollinger, R.: Herodotus and the Intellectual Heritage of the Ancient Near East. In: *The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Tvärminne, Finland, October 8–11. 1998. Melammu Symposia, 1.* Eds. Aro, S. – Whiting, R. M. Helsinki 2000. 65–84.
- Rollinger, R.: The Ancient Greeks and the Impact of the Ancient Near East. Textual Evidence and Historical Perspective (ca. 750–650 B. C.). In: *Mythology and Mythologies. Methodological Approaches to Intercultural Influences. Proceedings of the Second Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project Held in Paris, France, October 4–7. 1999. Melammu Symposia, 2.* Ed. Whiting, R. M. Helsinki 2001. 233–264.
- Rollinger, R.: Zur Beziehung von „Griechen“ in Keilschrifttexten. *Revue d'Assyriologie* (1997: 91.) 167–192.
- Röllig, W.: Asia Minor as a Bridge between East and West: the Role of the Phoenicians and Arameans in the Transfer of Culture. In: *Greece between East and West: 10th–8th Centuries B. C. Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15–16th, 1990.* Eds. Kopcke, G. – Tokumaru, I. Mainz 1992. 93–102.
- Röllig, W.: Das Alphabet und sein Weg zu den Griechen. In: *Die Geschichte der hellenistischen Sprache und Schrift. Vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Bruch oder Kontinuität? Tagung 3–6. 10. 1996. Ohlstadt/Oberbayern. Altenburg 1998.*
- Sader, H.: Phoenicia and the Mediterranean. New Evidence from Recent Excavations. In: *Der Orient und die Anfänge Europas. Kulturelle Beziehungen von der Späten Bronzezeit bis zur Frühen Eisenzeit.* Hrsg. Matthäus, H. – Oettinger, N. – Schröder, S. *Philippika* (2011: 42.) Wiesbaden, 15–30.
- Saggs, H. W. F.: *The Nimrud Letters, 1952. Cuneiform Texts from Nimrud, 5.* London 2001.
- Schmitt, R.: Assyria grammata und ähnliche. Was wußten die Griechen von Keilschrift und Keilinschriften. In: *Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike. Kolloquium der Fachrichtungen Klassische Philologie der Universitäten Leipzig und Saarbrücken am 21. und 22. November 1989 in Saarbrücken.* Hrsg. Müller, C. W. et al. Stuttgart 1992. 21–35.
- Schwartz, A.: The Early Hoplite Phalanx. Order or Disarray. *C&M* (2002: 53.) 31–63.
- Seidl, U.: Orientalische Bleche in Olympia. *Zeitschrift für Assyriologie* (1999: 89.) 269–282.
- Shaw, J. W.: Excavations at Kommos (Crete) during 1997. *Hesperia* (1980: 49.) 207–250.
- Shaw, J. W.: Phoenicians in Southern Crete. *American Journal of Archaeology* (1989: 93.) 165–183.
- Sherrat, S.: The History of East Mediterranean and Aegean Interaction: some when, how and why questions. In: *Der Orient und die Anfänge Europas. Kulturelle Beziehungen von der Späten*

- Bronzezeit bis zur Frühen Eisenzeit. Hrsg. *Matthäus, H. – Oettinger, N. – Schröder, S.* Philippika (2011: 42.) Wiesbaden. 3–14.
- Simpson, E.*: Symbols on the Gordion Screens. In: XXXIVème Rencontre Assyriologique Internationale, 6–10/VII/1987 – Istanbul. Eds. *Erkanal, H. – Donbaz, V. – Uğuroğlu, A.* Ankara 1998. 629–641.
- Snodgrass, A.*: Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B. C. Edinburgh 1964.
- Spalinger, A.*: The Death of Gyges and its Historical Implications. *Journal of the American Oriental Society* (1978: 98.) 400–409.
- Starr, I.*: Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria. *State Archives of Assyria*, IV. Helsinki 1990.
- Tadmor, H.*: Notes on the Stele of Sargon II from Cyprus. *Eretz Israel* (1996: 25.) 286–289.
- Thimme, J.*: Kessel mit drei Stierköpfen auf Dreifuss. *Jahrbuch des Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* (1982: 19.) 129–134.
- Thureau-Dangin, F. – Dunand, M.*: Til-Barsib. *Bibliothèque Archéologique et Historique* 23. 1936.
- Tuchult, K.*: Tiergefäße in Kopf- und Protomengestalt. *Istanbuler Forschungen* 22. 58ff. 1962.
- Ulf, C. (ed.)*: Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der früharchaischen Zeit. Berlin 1996.
- Van Buylaere, G.*: Qurdi-Aššūr-lāmur. In: *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire III: Part I: P–š.* Ed. *H. D. Baker.* Helsinki 2002. 1020–1021.
- van Wees, H.*: The Development of the Hoplite Phalanx. *Iconography and Reality in the 7th Century.* In: *War and Violence in Ancient Greece.* Ed. *van Wees, H.* London 2000. 125–166.
- Vanschoonwinkel, J.*: Between the Aegean and the Levant: the Philistines. In: *Ancient Greeks, West and East. Mnemosyne, Supplementum* 196. Ed. *Tsetskhladze, G. R.* Leiden. 1999. 85–107.
- Vella, N.*: „Phoenician” Metal Bowls. *Boundary Objects in the Archaic Period.* *Bollettino di Archaeologia on line*, 2008. *International Congress of Classical Archaeology: Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean.* 2008. 22–37.
- Vér Ádám*: Az Újasszír Birodalom keleti expanziója. PhD-disszertáció. Budapest 2011.
- Verbrugge, G. P. – Wickersham, J. M.*: Berossos and Manetho, Introduced and Translated. *Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt.* Ann Arbor 1996.
- Waldbaum, J. C.*: Early Greek Contacts with the Southern Levant ca. 1000–600 B. C. The Eastern Perspective. *Bulletin of the American Society of Oriental Research* (1994: 293.) 53–66.
- Waldbaum, J. C.*: Greeks in the East or Greeks and the East? Problems in the Definition and Recognition of Presence. *Bulletin of the American Society of Oriental Research* (1997: 305.) 1–17.
- Wartke, R.-B.*: Exkurs. Die Kesselattasche VA 2988. In: *Wartke, R.-B.*: *Toprakkale – Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin.* Berlin 1990. 113–123.
- Wenning, R.*: Griechische Söldner in Palästina. In: *Höckmann, U. – Kreikenborn, D.*: *Naukratis. Die Beziehungen zu Ostgriechenland, Ägypten und Zypern in archaischer Zeit.* *Akten der Table Ronde in Mainz*, 25–27. November 1999. Möhnesee 2001. 257–268.
- Wenning, R.*: Nachrichten über Griechen in Palästina in der Eisenzeit. In: *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times I: From Antiquity to 1453.* McGill University Monographs in Classical Archaeology and History 10. Ed. *Fossey, J. M.* Amsterdam 1999. 207–219.
- West, D. R.*: Some Cults of Greek Goddesses and Female Daemons of Oriental Origin. Especially in Relation to the Mythology of Goddesses and Daemons and Daemons in the Semitic World. Neukirchen-Vluyn 1995a.

- West, M. L.: Ancient Near Eastern Myths in Classical Greek Thought. In: *Civilizations of the Ancient Near East*. Ed. *Sasson, J.* New York 1995b. 33–42.
- West, M. L.: *The East Face of Helikon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford 1997.
- Wilson, J.-P.: The Nature of Greek Overseas Settlement in the Archaic Period. Emporion or Apoikia. In: *The Development of the Polis in Archaic Greece*. Eds. *Mitchell, L. G. – Rhodes, P. J.* New York 1997. 199–207.
- Winter, I.: North Syria as a Bronzeworking Centre in the Early First Millennium B. C. Luxury Commodities at Home and Abroad. In: *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000–539 B. C.* Ed. *Curtis, J. E.* London 1988. 193–225.
- Witte, M. – Alkier, S. (Hrsg.): *Die Griechen und der Vorderen Orient. Beiträge zum Kultur- und Religionskontakt zwischen Griechenland und dem Vorderen Orient im 1. Jahrtausend v. Chr.* Göttingen 2003.
- Woolley, C. L.: *Carchemish. Vol. II. The Town Defences*. London 1921.
- Woolley, C. L.: Excavations at Al Mina, Sueidia, I–II. *Journal of Hellenic Studies* (1938: 58.) 1–30., 133–170.
- Woolley, C. L.: Excavations near Antiokh. *The Antiquaries Journal* (1937: 17.) 1–15.
- Yamada, Sh.: Kārus on the Frontiers of the Neo-Assyrian Empire. *Orient* (2005: 40.) 56–90.
- Yamada, Sh.: Qurdi-Assur-lamur. His Letters and Career. In: *Treasures on Camels' Humps. Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*. Eds. *M. Cogan – D. Kahn*. Jerusalem 2008. 296–311.
- Young, R.: *Three Great Early Tumuli. Gordion I*. Philadelphia 1981.
- Zaccagnini, C.: Pattern of Mobility among Ancient Near Eastern Craftsmen. *Journal of Near Eastern Studies* (1983: 42.) 245ff.